

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності

Шишкіна Ольга Анатоліївна

**СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ,
ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ ПОЗА БІОЛОГІЧНИМИ РОДИНАМИ**

Спеціальність: 231 Соціальна робота

Галузь знань: 23 Соціальна робота

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

_____ Л.І. Пономаренко,
кандидат педагогічних наук, старший
викладач кафедри соціальної роботи і
менеджменту соціокультурної діяльності
« ____ » _____ 20__ року

Виконавець:

_____ О.А. Шишкіна
« ____ » _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ПОЗА БІОЛОГІЧНИМИ РОДИНАМИ.....	8
1.1. Соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинami, як актуальна наукова проблема.....	8
1.2. Сутність та особливості соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними.....	22
1.3. Соціально-психологічна характеристика дітей, що проживають поза біологічними родинami.....	36
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ПОЗА БІОЛОГІЧНИМИ СІМ'ЯМИ.....	51
2.1. Зарубіжний досвід соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними сім'ями.....	51
2.2. Національний досвід соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними сім'ями.....	66
2.3. Методичні рекомендації щодо удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami.....	80
Висновки до розділу 2.....	96
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	103
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Актуальність теми. Нині в Україні помітна тенденція до збільшення кількості дітей, які не проживають в біологічних сім'ях. Так, станом на 2019 рік в нашій державі понад 160 тисяч дітей перебувало в різних формах альтернативного догляду. З них лише 64709 дітей проживали в сімейних формах виховання.

Зауважимо, що незалежно від політичних настроїв держава укріплює і підтримує форми сімейного влаштування для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіку/піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. Активно розвивається комплексна соціальна послуга з патронату над дитиною, у дітей, що проживають у закладах і до досягнення повноліття будуть залишатися там – з'являються наставники. Громадські організації шукають ресурси для побудови малих групових будинків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що мають особливості розвитку чи інвалідність.

Проте, не зважаючи на всі позитивні зрушення, мережа закладів інституційного догляду нині в Україні налічує 718 установ. У 2019 році 99917 дітей виховувалися в інтернатних закладах. Лише 8025 (8%) дітей в цих закладах є сиротами чи позбавленими батьківського піклування за рішенням суду. 91 892 дітей в інтернати влаштували за заявами батьків.

Означена статистика актуалізує проблему соціального захисту населення в сучасній Україні. Існує нагальна потреба у визначення пріоритетних напрямів, ефективних дій та заходів щодо профілактичної роботи для попередження вилучення дітей із сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах та забезпечення як можна ширшого кола державних зобов'язань щодо повного забезпечення дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування.

Необхідність удосконалення чинного законодавства у сфері соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними родинами є важливим і вартує уваги. Але головною причиною, що зумовлюють актуальність вивчення теоретичних та практичних аспектів соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами – є забезпечення права дитини на сімейне виховання і пошук всіх можливостей, залучення необхідних ресурсів, щоб створити дитині умови для повноцінного розвитку.

Теоретичні та практичні аспекти соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами стали об'єктом наукового інтересу відомих вітчизняних та зарубіжних учених, як: В. Андреев, Н. Болотіна, В. Бурак, В. Галаганов, К. Гусов, М.Захаров, Р. Іванова, А. Казанчан, Л. Кулачок, В. Литвиненко, О. Лупина, А. Лушніков, Л. Малюга, О. Мачульська, Л. Отирба, П. Пилипенко, О. Потопахіна, О. Прасов, С. Приходько, С. Синчук, І. Сирота, Н. Стаховська, Б. Сташків, Л. Стрепко, В. Тарасенко, В. Тарасова, В. Толкунова, Е. Тучкова, М. Федорова, М. Філіпова, В. Шайхатдінов, М. Шумило, Ю. Гришина, І. Ярошенко та інших.

Питання, що стосуються розвитку та соціалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, досліджували І. Артемчик, В. Вінс, Н. Дишлова, І. Зверєва, Л. Канішевська, Л. Кунгурцева, С. Курінна, Г. Лялюк, О. Максименко, К. Орловська, Ж. Петрочко, А. Поляничко, В. Пушкар, О. Стратюк, Г. Улунова, Л. Цибулько та ін. Особистісні особливості розвитку сиріт відображені у дослідженнях таких науковців, як: Л. Божович, М. Лисіна, А. Прихожан, В. Мухіна, М. Толстих, Т. Шульга та ін.

Психологічний розвиток дітей, що лишилися без батьківського піклування, як окремий феномен відображений у роботах низки науковців – А. Андреевої, М. Буянова, О. Бодалева, І. Дубровіної, І. Єжова, Т. Землянухіної, С. Мещерякової, Н. Краснової, А. Кравченко, А. Шахматової, М. Щелованова та ін.

Незважаючи на широке коло існування дотичних до проблеми, що вивчається досліджень, питання соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами залишається маловивченим.

Актуальність і значущість проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами визначили тему нашої магістерської роботи: «Соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинами».

Об’єкт дослідження: теоретико-методичні основи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.

Предмет дослідження: форми і методи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.

Мета дослідження: на основі вивчення теоретико-методичних основ соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами розробити методичні рекомендації для оптимізації досліджуваного процесу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки **завдань:**

1. Дослідити проблему соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.
2. Визначити сутність та зміст соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.
3. Охарактеризувати соціально-психологічні особливості дітей, що проживають поза біологічними родинами.
4. Проаналізувати зарубіжний та національний досвід соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними сім’ями.
5. Розробити методичні рекомендації щодо оптимізації соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.

Під час дослідження, відповідно до поставлених нами завдань було використано такі **методи:** *теоретичний* – аналіз соціологічної, психологічної, педагогічної, зокрема соціально-педагогічної літератури та нормативно-

правової бази для узагальнення теоретичних підходів до проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami; *діалектичний* – використання цього методу дало змогу детальніше розкрити зміст таких понять, як «соціальна підтримка», «соціальний захист», «діти, які опинилися в складних життєвих обставинах»; «соціальне сирітство»; *історичний метод* – застосувавши його проведено аналіз стану соціального захисту в зарубіжних країнах та розвиток системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami в нашій країні; *структурно-функціональний* метод, зокрема дав змогу визначити функціональне призначення форм альтернативного догляду над дітьми, які за різних причин не проживають у біологічних родинах та визначити співвідношення між сімейними формами в системі соціальної підтримки дітей даної категорії та форм інституційного догляду.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу наукової літератури щодо соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami: *вперше* розроблено та обґрунтовано методичні рекомендації щодо оптимізації системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami; *уточнено* зміст поняття «соціальна підтримка», «соціальний захист»; *розкрито* нагальні проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що рекомендації, надані в магістерській роботі можуть бути використані у роботі соціальних служб, служб у справах дітей, практичній діяльності фахівців із соціальної роботи, а також у процесі їх професійної підготовки соціальних працівників.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (150 найменувань). Повний обсяг дипломної роботи становить 138 сторінок.

Апробація результатів та публікації. Матеріали дослідження апробовано шляхом виступу на VI Міжнародній науково-практичній онлайн-конференції «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» присвяченій 15-річчю заснування кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (м. Суми, 25 листопада 2020 року).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ПОЗА БІОЛОГІЧНИМИ РОДИНАМИ

1.1. Соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинами, як актуальна наукова проблема

Проблема соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами вивчається та досліджується як в психолого-педагогічній площині так і в юридично-правовому ракурсі [15].

Теоретичні та практичні аспекти соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами були об'єктом дослідження таких вітчизняних та зарубіжних учених, як: В. Андреев, І. Андрієнко, Н. Баїєва, Н. Болотіна, В. Бурак, В. Галаганов, А. Горова, Т. Гусева, К. Гусов, М. Захаров, Р. Іванова, А. Казанчан, Ю. Корсаненкова, Л. Кулачок, В. Литвиненко, О. Лупина, А. Лушніков, М. Лушнікова, Л. Малюга, О. Мачульська, Л. Отирба, П. Пилипенко, О. Потопахіна, О. Прасов, С. Прилипко, С. Приходько, С. Синчук, І. Сирота, Н. Стаховська, Б. Сташків, Л. Стрепко, В. Тарасенко, В. Тарасова, В. Толкунова, Е. Тучкова, М. Федорова, М. Філіпова, В. Шайхатдінов, М. Шумило, Ю. Гришина, І. Ярошенко та інших.

Проблему зміни становища дитини в історичному аспекті також вивчають А. Кислов, В. Авраменкова, В. Шкуратова, В. Петровський.

Такі значимі питання, як формування усвідомленого ставлення батьків до прав дітей в соціально-педагогічному сенсі досліджено Н. Шевченко; історичні етапи розвитку прав дітей – Ю. Василькова, Л. Волинець; сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та шляхи їх становлення – Г. Бевз, І. Пеша.

Грунтовний аналіз наукової літератури з проблем сімейного виховання здійснено у працях М. Галагузової, М. Докторович, Л. Жалдак, В. Костів,

Г. Лактіонової, О. Лещенко, Г. Радчук, І. Трубавіної, П. Щербань та ін.; характеристика умов профілактики та подолання соціального сирітства викладена в працях Л. Волинець, В. Дейни, О. Коваленко, Ю. Корчагіної, Л. Лохвицької, І. Пеші та ін.

Аспекти соціального виховання та соціального розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, досліджували І. Артемчик, В. Вінс, Н. Дишлова, І. Зверєва, Л. Канішевська, Л. Кунгурцева, С. Курінна, Г. Лялюк, О. Максименко, К. Орловська, Ж. Петрочко, А. Поляничко, В. Пушкар, О. Стратюк, Г. Улунова, Л. Цибулько та ін. Соціальне становлення дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування як окремої особистості, в умовах виховання у різних формах влаштування проаналізовано Г. Бевз, Ж. Захаровою, І. Зверєвою, Г. Лактіоновою, І. Матвієнко, Ж. Петрочко, І. Пешою та ін.

Для визначення ефективних шляхів розв'язання зазначеної проблеми, насамперед, необхідно здійснити аналіз змісту основних понять, які складають категоріальний апарат нашого дослідження. А саме: «соціальна підтримка», «соціальний захист», «соціальне сирітство», «дитина, яка опинилася у складних життєвих обставинах», «забезпечення найкращих інтересів дитини», «альтернативний догляд». Визначення суті зазначених понять забезпечить термінологічну однозначність у дослідженні проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.

Соціальна підтримка – це система заходів матеріального забезпечення за рахунок державного та місцевого бюджетів та інших джерел фінансування громадян, які не набули з різних причин юридичного права на пенсії та інші види допомог, але потребують соціальної допомоги і не можуть самостійно вийти із скрутного становища [94]. Конкретно від особливостей кожного випадку залежать вид, форма і розмір соціальної підтримки.

Соціальний захист – комплекс економічних, правових та організаційних заходів, спрямованих на забезпечення основних соціальних прав громадянина в державі та пов'язаних із мінімізацією впливу чинників, що знижують якість життя населення. [94] Соціальний захист охоплює весь комплекс відносин, сутнісних зв'язків та інтересів різних соціальних суб'єктів, суспільних організацій і держави, спрямований на підтримання соціального добробуту людини в конкретних економічних умовах [41]. У широкому розумінні поняття розглядають як діяльність держави, спрямованої на забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, створення умов для самовизначення та ствердження в житті. У вузькому сенсі соціальний захист розглядається як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян [67].

Соціальне сирітство – конкретного визначення цього поняття не існує. В законах, нормативних актах, літературі та соціальній роботі використовуються наступні поняття: діти вулиці, безпритульні, бездоглядні, діти, позбавлені батьківського піклування [29]. Соціальне сирітство – це явище, яке, на жаль, є невід'ємним елементом людської цивілізації. В усі часи за умов війн, епідемій, техногенних чи природних катастроф діти сиротіли через загибель батьків. На разі через ситуацію, обумовлену соціальними, економічними, психологічними причинами, більшість дітей при наявності у них родини залишаються «соціальними сиротами» [55]. Батьки цих дітей не виконують по факту своїх обов'язків і діти проживають поза біологічними родинами.

Дитина, яка опинилася в складних життєвих обставинах – дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток [115]. Спричинити ці обставини можуть: інвалідність, тяжка хвороба, безпритульність, перебування у конфлікті із законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежність від психотропних речовин та інші види залежності. Також фактором негативного впливу є: насильство та жорстоке

поводження у сім'ї, ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставини стихійного лиха, техногенні аварії, катастрофи, воєнні дії чи збройні конфлікти тощо. Вплив вищевказаних факторів має бути встановлено за результатами оцінки потреб дитини (відповідно ЗУ «Про охорону дитинства»).

Таким чином шляхом впливу на дитину її найближчого оточення укладається соціальний статус «дитина в складних життєвих обставинах». Відповідно до Закону України „Про охорону дитинства” дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, – «дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, насильством та жорстоким поведінням у сім'ї, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини» [115]. Цей соціальний статус є важливим для теми нашого дослідження, оскільки велика частина дітей даної категорії не може проживати в біологічних сім'ях, але і не може бути влаштована нікуди окрім закладів інституційного догляду. Проте, починаючи з 2017 року даний статус дозволяє спеціалістам служб у справах дітей залучати до надання послуг в такому разі професійного патронатного вихователя. В результаті комплексної послуги догляду виховання та реабілітації в сімейному оточенні дитина має шанси уникнути негативного впливу інтернатів, повернутися додому чи здобути замісну сім'ю [40].

Дитина-сирота – дитина, в якої померли чи загинули батьки [106].

Дитина, позбавлена батьківського піклування – дитина, яка залишилася без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав,

відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинута дитина, дитина, батьки якої невідомі, дитина, від якої відмовились батьки, та безпритульні діти [106].

Альтернативний догляд – усі види догляду, влаштування, що забезпечуються дітям, які з будь-яких причин та за будь-яких обставин не перебувають під цілодобовою опікою принаймні одного з батьків [68]. Формами альтернативного догляду є: опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, малий груповий будиночок та інші форми влаштування дітей на базі сім'ї. Також до форм альтернативного догляду можуть бути віднесені стаціонарні заклади з умовами проживання, максимально наближеними до сімейних [109].

Забезпечення найкращих інтересів дитини, відповідно до ЗУ «Про охорону дитинства, це – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [115].

Розуміння сутності ключових понять нашого дослідження дозволяє зосередити увагу на конкретних наукових працях дотичних до питання, що вивчається.

Цінними для нас є дослідження Л. Кулачок. В роботах дослідниці проаналізовано суть допомоги держави сім'ям з дітьми та проблем сучасності, пов'язаних з її наданням. Також означено місце державних допомог сім'ям з

дітьми в системі права на соціальне забезпечення [67]. Досліджено значення цього соціально-правового явища на покращення демографічної ситуації в Україні, виховання здорового фізично та морально молодого покоління. Визначено поняття державної допомоги сім'ям з дітьми, запропоновано їх класифікацію, досліджено гарантії за умов надання даної допомоги. Посилаючись на дані проведеного аналізу було сформульовано та обґрунтовано ряд пропозицій щодо удосконалення чинної законодавчої бази та правозастосовної практики з досліджуваної тематики.

В дисертації О. Потопахіної розглянуто теоретичні та практичні проблеми соціального захисту та основ його правового забезпечення для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за сучасних умов [101]. Наведено пропозиції щодо удосконалення категоріального апарату права соціального забезпечення. Науковцем охарактеризовано систему заходів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, права та гарантії зазначеної категорії у сфері освіти і праці.

І. Ченбай досліджено історико-педагогічний аналіз процесу становлення та розвитку в Україні сімейних форм влаштування для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з 1940-х р. до початку XXI ст. [144] На підставі теоретичних узагальнень даних архівних та опублікованих джерел, вивчення наукової літератури та статистичних даних вперше цілісно висвітлено історичний шлях становлення та розвитку форм усиновлення, опіка, піклування, патронат, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Висвітлено питання організації соціально-педагогічної роботи з сім'ями, де виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Охарактеризовано напрями діяльності неурядових організацій різних історичних періодів, які здійснюють реалізацію програм із підтримки сімейних форм виховання.

Одним із важливих процесів деінституціалізації та попередження виникнення соціального сирітства є реінтеграція вихованців інтернатних

закладів до біологічних сімей. І. Осипова ввела у науковий обіг термін „реплікативне сирітство” – „...відтворення соціального сирітства наступними поколіннями, відображення високої здатності негативних субкультур до самоповторення, тобто відтворення сімейної неуспішності” [90].

Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи через поновлення або формування прив’язаностей, соціальних зв’язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності [51]. Реінтеграція здійснюється у соціумі та, відповідно, розгортається у мережі соціальних взаємодій і може розглядатися в трьох аспектах:

- як процес повернення дитини в біологічну сім’ю, а саме повернення до батьків або влаштування під опіку близьких родичів;
- як процес влаштування дитини в сімейні форми виховання;
- як процес виходу дитини із закритої системи у відкриту, тобто процес адаптації до самостійного життя в суспільстві [51].

Особливої уваги в нашому дослідженні потребує феномен соціального сирітства, оскільки більшість дітей, які змушені проживати поза біологічними родинами не мають юридичних статусів, але все одно потребують уваги з боку держави [10]. Л. Вейланде визначив, що соціальне сирітство – це аномальне явище, результат соціальних потрясінь у житті суспільств, яке характеризується дефіцитом громадських та державних інститутів, які забезпечують дотримання основних прав та свобод дитини [104]. На думку науковця це явище, яке свідчить про кризу інституту сім’ї, негативний вплив соціуму на формування особистості у соціальному, моральному, інтелектуальному та фізичному плані.

Більшість дослідників аргументовано визначають термін сирітства саме за причинами його виникнення. Українські наукові діячки Л. Артюшкіна та А. Поляничко розглядають категорію «соціальних сиріт» як певну соціально-демографічну групу дітей. Особливістю є те, що ці діти формально мають

батьків, але в силу різних обставин (соціальних, економічних, морально-психологічних, фізичних) фактично позбавлені батьківського піклування [138]. Тобто ці діти є по факту бездоглядні чи безпритульні.

В наукових доробках Л. Кальченко було вперше обґрунтовано педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх [55]. Це було зроблено на підставі ідеї комплексного соціально-педагогічного супроводу процесу соціального захисту. В свою чергу ця ідея базується на міждисциплінарному, індивідуально-орієнтованому й адаптаційному підходах [55]. В працях аргументовано впровадження технології розробленого комплексу педагогічних умов соціального захисту бездоглядних дітей, які перебувають у притулках. Цінним є те, що також було визначено критерії ефективності цього процесу. Як результат - ідеї гуманістичної педагогіки щодо організації соціальної взаємодії та спілкування педагогів-вихователів і вихованців притулків були удосконалені [3]. Також в зазначених дослідженнях надано характеристику компонентів соціально-захисної діяльності притулків для дітей. Важливо, що була приділена увага до компонентів підготовки як педагогічних працівників притулків у питаннях соціального захисту бездоглядних дітей так і підготовки кандидатів у майбутні прийомні батьки чи батьки-вихователі. В працях описано форми соціально-психолого-педагогічної роботи з бездоглядними дітьми, які спрямовані саме на захист та загалом удосконалено положення про соціальний захист бездоглядних дітей у притулках як категорії соціальної педагогіки. Окремо було визначено функції педагогічних працівників притулку, що провадять соціально-захисну діяльність [2].

До категорії «соціальних сиріт» науковці, зокрема М. Воронцова, Т. Дубровська, В. Макаров, М. Галагузова, Л. Мардахаєв, І. Тернова, Н. Грачова, відносять такі групи дітей [45]:

1. «Відмовні» (діти, від яких відмовилися батьки) – це неповнолітні, що залишилися без піклування батьків згідно із заявою матері або обох батьків про

відмову. Відмова має бути завірена головним лікарем чи юристом медичного закладу - пологового будинку, лікарні, будинку малюка;

2. Підкидьки – діти, що залишилися без піклування батьків і направлені до державного закладу правоохоронними органами у відповідності із актом про підкинення [45];

3. Відібрані діти – неповнолітні, права батьків яких обмежені судом (примусове відібрання). Це може бути й через незалежні від батьків причини, як то хронічні захворювання різного характеру та ін.. Дитина може отримати цей статус за рішенням суду про позбавлення батьків їх прав або про визнання батьків повністю чи частково недієздатними;

4. Підопічні – діти, які залишилися без батьківського піклування, передані судом під опіку до 14 років або піклування до 18 років громадянам [45];

5. Прийомні діти – діти, які залишилися без піклування батьків та влаштовані до нової родини;

6. Бездоглядні – діти, контроль за якими відсутній. Це може бути наслідком невиконання чи недбалого виконання обов'язків щодо виховання, навчання чи утримання з боку батьків, законних представників чи посадових осіб;

7. Безпритульні – неповнолітні, які не мають батьківського чи державного піклування, постійного місця проживання, відповідних віку позитивних занять [45]. Ці діти позбавлені необхідного догляду, виховання та не отримують систематичного навчання;

8. Діти «групи ризику» – неповнолітні, які в силу різних причин (біологічної, соціальної, генетичної властивості) соціально дезадаптовані та схильні до девіантної поведінки [45];

9. Діти вулиць - неповнолітні, які періодично залишають сім'ї на короткий термін і повертаються додому. Це діти: які покинули родину, але знаходяться на вулиці досить невеликий час; діти, що живуть на вулиці порівняно тривалий

час; вихованці сирітських закладів, позбавлені батьківського піклування; діти, які ночують вдома, але їх вихованням займаються сторонні люди, які часто змінюються [45].

Явище соціального сирітства змінюється через призму часу, бачення і підходу різних науковців, дослідників, педагогів та психологів. Кожна праця є значимою для поглиблення розуміння поняття «соціальне сирітство», а також особливостей тих дітей, які в результаті проживають поза межами біологічної родини.

Т. Янченко виявлено структуру, зміст і форми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., що була здійснена земськими органами місцевого самоуправління, православною церквою, громадянськими організаціями та приватними особами [150]. В зазначеному дослідженні проаналізований стан вивчення даної проблеми у педагогічній та історико-педагогічній літературі. Вкрай важливо, що була виділена суть поняття "соціально-педагогічна підтримка" та надано характеристики категорій дітей, які потребували захисту в досліджуваній період. Також детально обґрунтовано чинники, що загострили потребу в організації навчання та суспільного виховання дітей цієї групи. Науковою роботою виявлено й актуалізовано досвід виправного, антиалкогольного та релігійно-морального виховання підростаючого покоління [150]. Також означено можливості використання позитивного історичного досвіду у діяльності навчально-виховних закладів у теперішній час.

Науковці, які досліджують дану проблему, окреслюють та узагальнюють причини через які діти розлучаються з своїми батьками. В законодавстві дані причини означено як «складні життєві обставини». В переважній більшості дослідники називають серед цих причин: війни та міжнаціональні конфлікти, недостатня матеріальна забезпеченість сімей, розлучення сімейних пар та неприоритетність сімейних цінностей, збільшення рівня залежностей,

народження дітей поза шлюбом, занепад сімейного виховання та системи освіти.

Зокрема, В. Яремчук зазначає, що необхідно виходити з двох критеріїв причин появи соціального сирітства. До першої групи віднести фактори, що здійснюють зовнішній негативний вплив на сім'ю. До другої причислити внутрішні негативні чинники, що можуть появитися в середовищі сім'ї, внаслідок впливу зовнішніх факторів [147]. Перша група факторів (зовнішні причини) обумовлені соціально-економічними умовами і формуються в державі. Про них можуть свідчити наступні ознаки: об'єктивність виникнення, залежність безпосередньо від держави. Можна віднести до цієї групи причин – економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, збройні конфлікти, інфляцію, безробіття, можливість придбання житла та ін. [147]. В дослідженнях зазначено, що негативно відображаються на стабільності сімей несприятливі соціально-економічні умови. Це може бути втрата роботи, погіршення матеріально-побутових умов, зубожіння. У людей виникає відчуття нестабільності і страху перед майбутнім, що призводить до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей [37]. Причини виникнення соціального сирітства другої групи (внутрішні причини) формуються в сімейному середовищі безпосередньо. Їх дослідник характеризує наступними ознаками – суб'єктивність виникнення і існування, залежність від зовнішніх негативних факторів [37]. Поява внутрішніх причин здебільшого обумовлена сімейними обставинами. Ці два види факторів тісно пов'язані між собою, оскільки зовнішні фактори у більшості випадків провокують дію внутрішніх чи підсилюють їх вплив.

У своїх працях В. Брутман також виділяє причини соціального сирітства. Перша група – моральноетичні: асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежності, примушення дітей до жебракування, злочинні діяння батьків, різноманітні форми насильства, спрямованого на дітей [27]. Друга група -

психологічні (суб'єктивні): раннє або позашлюбне материнство. Третя - дисфункційність сім'ї: неповна, новоутворена, багатодітна, сім'я інвалідів, нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, конфліктність її членів. Четверта – медичні: наявність хвороби у батьків, що унеможливлюють виконання батьківських обов'язків [27].

Наприклад, О. Безпалько зазначає, що причинами соціального сирітства в Україні є: низький матеріальний рівень багатьох сімей, безробіття одного чи обох батьків. Також негативний вплив чинить відсутність постійного житла (малозабезпечені сім'ї продають свої оселі щоб забезпечити собі засоби існування, заздалегідь виписуючи дітей, залишаючи їх без даху над головою) [13]. Асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, різні види залежності (пияцтво, наркоманія і токсикоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності. Окремо виділено примушення батьками дітей до жебрацтва; різноманітні форми насильства щодо дітей у сім'ї та державних закладах опіки [13].

Зосередимо увагу на наукових працях присвячених проблемам соціального захисту як напряму соціальної політики держави спрямованого на захист прав дитини. До визначення різних аспектів системи соціального захисту населення в країнах ЄС долучалися вітчизняні та зарубіжні науковці, такі як: О. Бурлака, В. Антропов, М. Кашуба, Р. Корнюшина, Л. Смола, В. Чепінога, Г. Еспін, А. Розеншон та інші. Велика увага в цих роботах приділялася соціальній політиці у сфері соціального захисту населення. Вивченню зарубіжного досвіду соціального захисту сімей присвячені праці Л. Крамаренка та С. Ничипоренко [63]. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення та функціонування системи опіки над ними, принципи побудови такої системи опіки був предметом дослідницької діяльності О.Бурлаки [81].

В праці Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур досліджено міжнародно-правові проблеми захисту прав жінок і дітей в умовах кризових ситуацій [85]. Науковцем розглянуто соціальні детермінанти та сфери дискримінації даних категорій населення в умовах збройних конфліктів, економічної кризи. Саме це становище і стало об'єктом міжнародно-правового регулювання. Дослідником проаналізовано питання імплементації міжнародних стандартів прав жінок і дітей у національному законодавстві України та Йорданії [85].

В своїх наукових дослідженнях В. Тесленко висвітлено проблему соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні [137]. Визначено сутність соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями як особливого виду соціально-педагогічної діяльності [135]. Процес соціально-педагогічної підтримки визначено як особливий вид спеціально організованої професійної соціально-педагогічної діяльності. Вона полягає у виявленні, визначенні та вирішенні проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на повноцінний розвиток. Ґрунтується ця діяльність на індивідуально орієнтованій допомозі та співробітництві в життєвому самовизначенні дитини [141].

В авторефераті Т. Бесонової обґрунтовано, розроблено та впроваджено систему психолого-педагогічного захисту соціально занедбаних дітей і підлітків [11]. У вказаній праці авторка вивчила теоретичні підходи та сформулювала психолого-педагогічні принципи побудови концептуальної моделі системи психолого-педагогічного захисту. В дослідженні визначено і компоненти цієї моделі. Концептуальний компонент - теоретичне уявлення про психолого-педагогічний захист дітей і підлітків за ситуації соціальної занедбаності [11]. Діагностичний компонент - виявлення їх соціальної занедбаності й особистісної проблематики дітей та підлітків за допомогою психодіагностичного комплексу [11]. Практичний компонент - програма поетапного захисту зовнішнього та

внутрішнього світу людини з покращенням її особистісних динамічних і змістових показників розвитку. Професійно-методичний компонент - активація здібностей особистості фахівців до роботи з соціально занедбаними дітьми та підлітками [11]. В дослідженні стверджується, що саме виконання комплексної поетапної програми стосовно кожної дитини сприяє позитивній динаміці щодо зниження рівня прояву показників соціальної занедбаності. В наслідок чого, підвищується рівень соціально-психологічної адаптації, покращуються соціальні уміння і навички, відбувається поліпшення значень показників особистісної тривожності, міжособистісних взаємин.

Аналіз наукової літератури, проведений в рамках дослідження з питань соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami дає можливість зробити наступні висновки:

1. Вивчення літератури щодо соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami свідчить, що дане питання є актуальним, а пошук варіантів його вирішення передбачає необхідність використання теоретичних і практичних знань у соціальній роботі.

2. Робота, проведена в рамках дослідження свідчить, що дослідники різних аспектів і прихильники різних підходів об'єднані головною думкою, яка трактує важливість проживання і виховання дитини і сімейному оточенні.

3. Комплексний підхід до вивчення досліджень демонструє, що незважаючи на постійну пріоритетність даного питання – система забезпечення прав дитини та соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami потребує уваги з боку дослідників і держави, оскільки кількість дітей такої категорії постійно збільшується.

4. На разі, актуальним є удосконалення дієвості законодавчого механізму забезпечення прав дитини і підтримки сімей з дітьми. Нагальним є закріплення правил і норм організації життєдіяльності дитини в її найкращих інтересах;

покращення наявних або створення нових шляхів реалізації нормативних положень чинного законодавства.

1.2. Сутність та особливості соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами

Соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинами є необхідною умовою для їх повноцінного зростання, формування та розвитку. Згідно чинного законодавства, якщо батьки не можуть виконувати покладену на них виховну функцію щодо їх власних дітей, то обов'язок щодо виховання і розвитку дитини покладається на державу [139].

Зауважимо, що наукова категорія „соціальна підтримка”, більш відноситься до соціальної політики що, в свою чергу, обумовлює проблему її малодосліджуваності в соціальній роботі. З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне виокремити як окремий напрям в аналізі змісту наукової категорії „соціальна підтримка”: соціально-правовий (соціальна підтримка як категорія соціальної політики).

Першочергово зауважимо, що соціальна підтримка в діючих законах визначається як система заходів з матеріального забезпечення вразливих груп населення. Це відбувається за рахунок державного та місцевого бюджетів та інших джерел фінансування. Ця підтримка передбачена для громадян, «які не набули з різних причин юридичного права на пенсії та інші види допомог, але потребують соціальної допомоги і не можуть самостійно вийти із скрутного становища» [124].

В Законі України «Про соціальну роботу» соціальна підтримка визначається зокрема як спрямування соціальних послуг [116] (ст. 16) та має у своєму змісті сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин.

Так, законодавчо-правові основи забезпечення і захисту прав дитини та підтримки сімей з дітьми визначено у Конституції України, кодексах, законах України. Відповідно, механізми впровадження державної політики в цьому напрямі окреслено у підзаконних актах (постановах Кабінету Міністрів України, наказах міністерств і відомств щодо відповідних інструкцій, порядку дій тощо).

Основні міжнародні взірці в соціальній підтримці дітей, які проживають поза межами біологічної родини – це безумовно Конвенція ООН про права дитини та Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН, де визначено Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми [122].

В Преамбулі Конвенції ООН про права дитини зазначено «дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння» [70]. Цю цитату використали безліч науковців в роботах, що пов'язані з дитинством загалом і роботою з дітьми, що проживають поза біологічними родинами зокрема, як визначальну у суті і змісті такої роботи.

Конкретизуючи національне законодавство слід зазначити наступні нормативно-правові акти, в межах яких органами соціального захисту та іншими уповноваженими організаціями здійснюється соціальна підтримка дітей, які проживають поза межами біологічних родин:

- Конституція України (визначено принцип рівності дітей у своїх правах; закріплена гарантія правового захисту і інституту підтримки материнства і дитинства; охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою; гарантовано утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування) [30];

- Базові кодекси – Сімейний кодекс, Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс (конкретизовано механізми забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах та сімей з дітьми в цілому, врегулювання справ щодо сімейних відносин, захисту сімейних прав та інтересів, обов'язків

подружжя; влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; прав й обов'язків батьків і дітей; положення, які гарантують захист дитини від жорстокого поводження та насильства, положення щодо захисту цивільних прав та інтересів особи, сім'ї; опіки та піклування; майнових прав та ін.);

- Закон України «Про охорону дитинства» [115] (закріплено основні напрями державної політики у сфері охорони дитинства, що базуються на принципі забезпечення найкращих інтересів дитини, вперше визначено і закріплено ключові поняття, що дає змогу планувати і здійснювати заходи з охорони дитинства в Україні відповідно до міжнародних стандартів: «забезпечення найкращих інтересів дитини», «діти, які перебувають у складних життєвих обставинах»; окреслено основні принципи охорони дитинства; забезпечення прав дітей, потребують особливого захисту держави; відповідальність за порушення законодавства про охорону дитинства та ін.)

- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [109] (описано державну політику щодо системного соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; орієнтири державної політики. Головним визначено: забезпечення необхідних умов для реалізації права кожної дитини на сім'ю; виховання та утримання дітей за принципом родинності; пріоритет сімейних форм влаштування дітей; забезпечення державних мінімальних соціальних стандартів і нормативів для кожної дитини; профілактика соціального сирітства);

- Закони України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги» [116] (визначено суб'єктів соціальної роботи із вразливими категоріями населення, їх завдання, права та обов'язки; окреслено основні принципи, сфери та рівні здійснення соціальної роботи, закріплено термін «оцінка потреб», визначено організаційно-правові підстави

функціонування системи соціальних послуг, направленість соціальних послуг на профілактику виникнення, мінімізацію та подолання складних життєвих обставин. Закон України «Про соціальні послуги» – закріплює ряд термінів: «ведення випадку», «вразливі групи населення», «мінімальний базовий комплекс соціальних послуг», окреслює спрямування щодо цілей і принципів системи організації та надання соціальних послуг, визначає права та обов'язки отримувачів і надавачів соціальних послуг, визначає процедури та порядок надання послуг[116]);

- Розпорядження Кабінету України «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки...» [107] (визначний документ у вивченні теми дітей, що проживають поза біологічними родинами. Розпочинається процес деінституціалізації. Це кардинальне реформування діючої системи догляду за дітьми. В основі лежить підхід, заснований на принципі забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритетності сімейного виховання та шкоди форм догляду за дітьми в закладах довготривалого перебування. Головна ідеологія полягає в тому, що родина за місцем свого проживання отримує послуги та допомогу, які сприяють її збереженню і повноцінному дитячому розвитку. Усиновлення або сімейні форми альтернативного догляду стають пріоритетом влаштування дітей, що втратили батьківське піклування з причин сирітства, насильства чи недбалого ставлення батьків. Інституції перепрофільовуються в центри надання спеціалізованих послуг або ліквідуються [26]);

- Постанови Кабінету Міністрів України: «Деякі питання провадження діяльності з усиновлення дітей» [114], «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», [106] «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» [111], «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» [110], «Деякі питання здійснення наставництва над дитиною» [39], «Деякі питання здійснення

патронату над дитиною» [40], «Про затвердження Примірного положення про малий груповий будинок» [112] (врегульовані питання влаштування дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до сімейних форм; визначено механізм надання комплексної соціальної послуги патронату над дитиною; окреслено шляхи допомоги дітям в адаптації та підготовці до самостійного життя в умовах закладів. В даних Постановах враховані потреби та особливості дітей, які за різних причин проживають поза біологічними родинami та визначені всі можливі варіанти для реалізації права виховуватись в сімейному середовищі).

Питання збереження та зміцнення цілісності сім'ї і соціальної роботи з дітьми, що проживають поза біологічними родинami продовжує залишатися в колі компетентностей Центрів соціальних служб [73]. З входженням в дію Закону «Про соціальні послуги», активним процесом децентралізації та деінституціалізації Центри соціальних служб також змінюються та удосконалюються. На разі пріоритетною є робота, яка спрямована на задоволення індивідуальних потреб дітей та дотримання найкращих інтересів у процесі забезпечення дитині права на сімейне виховання [66].

В процесі реалізації Центрами соціальних служб програм соціальної підтримки дітей, які залишилися без піклування батьків (чи можуть стати соціальними сиротами), встановилася система, яка складається з наступного:

- консультативна групова чи індивідуальна робота, цільове інформування;
- соціально-психологічна робота у вигляді тренінгів, ігор, бесід, лекцій;
- заходи культурно-масового спрямування: конкурси, виставки, фестивалі, екскурсії, святкові програми, акції, флеш-моби;
- надання натуральної допомоги – кошти, речі, продукти харчування;
- супровід за місцем проживання або навчання, організація оздоровлення, сприяння у працевлаштуванні;

- організація роботи клубів за інтересами;
- формування активної громадської позиції щодо питання сирітства;
- діагностична робота: тестування, анкетування, опитування, соціологічні дослідження;
- підвищення рівня виховного потенціалу батьків та підготовка до батьківства молодих пар;
- навчання догляду батьків за дітьми з особливостями розвитку;
- активний розвиток мережі сімей замісного виховання та ін.

Важливим для розуміння сутності соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami є поняття «співпраці» та «соціального партнерства». Оскільки соціальне сирітство містить цілий комплекс різнорівневих причин, то і робота в цьому напрямі має проводитися в процесі тісної взаємодії державних та недержавних організацій.

В прогресивних поглядах на соціальну роботу давно існує ідея «інтегрованих соціальних служб» [51.] Основний зміст в тому, що для комплексної підтримки сімей з дітьми, узгоджених дій усіх надавачів послуг, ефективного використання ресурсів доцільно застосовувати інтегрований підхід. Відповідно до цього підходу суб'єкти соціальної роботи громади мають виробити та прийняти спільні стратегічні цілі [47]. Зусилля сфери соціального захисту можуть бути спрямовані на створення сприятливих умов для проживання всіх сімей з дітьми, збереження цілісності родин та безпеку кожному члену громади. Також, враховуючи факт зростання вразливості сімей важливо передбачати, щоб базовий пакет послуг має охопити послуги не тільки з медичної допомоги та освіти. Вкрай важливими є послуги з підтримки батьківства, індивідуальної підтримки та реабілітації осіб у складних обставинах, раннього виявлення проблем, розвитку сімейних форм виховання [25].

Повертаючись до теми нашого наукового дослідження, слід пригадати, що наявність дітей, які не можуть проживати в біологічних родинях – це лише наслідок низки невчасно виявлених соціальних проблем. Тому, ще однією важливою особливістю соціальної підтримки даної категорії є процес виявлення сімей, у яких існує ризик розлуки дітей з батьками [65]. Досвід показує, що робота на ранніх етапах (з вразливими сім'ями) дозволяє спеціалістам соціальної сфери ефективно підтримати родину і запобігти вилученню дітей.

Виявлення сімей з дітьми, які потребують підтримки, – це процес, що охоплює повсякденну роботу спеціалістів соціальної сфери, представників громади, відповідно до їх функціональних обов'язків [64]. Також це спеціальні заходи, під час яких виявляються особи, діти, і сім'ї, котрі перебувають у складних життєвих обставинах. Обов'язково має відбуватися інформування про таких громадян та встановлення контакту з ними для визначення потреби в послугах [64].

Також, враховуючи сучасні напрями соціальної роботи щодо дітей, які проживають поза біологічними родинями та міжнародні орієнтири то основною метою соціальної підтримки є реалізація права цих дітей на сім'ю, шляхом збереження їх біологічної родини, влаштування в сімейні форми чи середовище з наближеними до сімейних умовами. Вказані заходи дадуть дітям можливість підготуватися до самостійного життя та соціалізуватися в подальшому. В цьому розрізі доцільно використовувати сімейно-орієнтований підхід у соціальній роботі.

Сімейно орієнтований підхід передбачає об'єднання можливостей працівників соціальної сфери і громадськості для запровадження на партнерській основі комплексу інтегрованих послуг. Вони мають спрямовуватись на соціалізацію дітей та молоді, забезпечення їх потреб, зміцнення інституту сім'ї, формування засад відповідального батьківства, підтримку найбільш вразливих категорій [66]. Важливо, що сімейно

орієнтований підхід переходить за рамки біологічної сім'ї. Головне завдання підходу - гарантувати безпечне проживання дитини у стабільній сім'ї будь-якого складу [39]. В разі неможливості повернення до біологічної родини неможливе через небезпеку для дитини - необхідно у короткий термін знайти для дитини постійну сім'ю. Важливо належним чином підготувати нову родину до появи дитини. Працівники соціальної сфери мають сприяти розвитку альтернативних сімейних форм виховання у громадах, підтримувати сім'ї опікунів, піклувальників, усиновлювачів, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу [52].

Слід зауважити що, здійснення оцінки потреб дітей та сімей з дітьми вважається необхідною умовою якості та адресності соціальних послуг при роботі з будь-якою категорією. Оцінюючи потреби дітей, що проживають поза біологічними родинами соціальні працівники керуються принципом, що пріоритетним є забезпечення прав дітей, а найбільш сприятливим середовищем для виховання і розвитку дитини є сім'я [93]. Головним завданням оцінки потреб є визначення ресурсів громади, потенціалу найближчого оточення дитини для створення чи відновлення її можливостей зростати у сімейному середовищі.

Чинне законодавство визначає оцінку потреб як процес збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин (Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю») [116]. Згідно Закону України «Про соціальні послуги» оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах – аналіз належності особи/сім'ї до вразливих груп населення, її складних життєвих обставин та визначення індивідуальних потреб особи/сім'ї, переліку та обсягу соціальних послуг, яких потребує особа/сім'я [116].

Розкриваючи особливості та інструментарій в процесі соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami слід звернути увагу на технологію ведення випадку як універсальний спосіб організації надання комплексних соціальних послуг [66]. В ст. 18 Закону України «Про соціальні послуги» визначено, що надання соціальних послуг здійснюється шляхом ведення випадку, що включає такі етапи: 1) аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг, повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуаціях, що загрожують життю чи здоров'ю особи [116]; 2) оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах [116]; 3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї [116]; 4) розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг; 5) укладення договору про надання соціальних послуг [116]; 6) виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг; 7) здійснення моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості [116].

Ведення випадку не застосовується у разі надання соціальних послуг одноразово, екстрено (кризово).

Процес ведення випадку спрямований на забезпечення доступності послуг з урахуванням реальних потреб отримувача соціальних послуг. Ця технологія орієнтується на можливості, наявні ресурси системи соціального обслуговування, соціально-педагогічної підтримки [66]. Застосування технології ведення випадку дозволяє соціальному працівнику бути дієвим і індивідуально підійти до роботи з кожною дитиною, яка за тих чи інших обставин не проживає в біологічній родині.

Постійно працюючи в напрямку соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними родинami науковці і практики окреслюють основні напрями роботи з даною категорією (відповідно, орієнтуючись на оцінку потреб можна сформулювати категорії роботи, які потребують певного

«набору» соціальних послуг) [35]. Це діти, що потребують реінтеграції у сімейне оточення, діти, що потребують альтернативного догляду, діти, що потребують підготовки до самостійного життя (випускники закладів інституційного догляду). Відповідно до потреб кожної категорії добираються форми і методи роботи, якими соціальний працівник в оптимальні терміни зможе вирішити поставлені завдання. Коротко наведемо суть роботи по зазначеним групам.

Не зважаючи на низький відсоток серед дітей, які проживають поза біологічними родинами сиріт та позбавлених батьківського піклування – кожного року велика кількість дітей випускаються з закладів. І хоча це є формально батьківські діти, але фактично в суспільство виходять неадаптовані і непристосовані особи. Низька готовність вихованців шкіл-інтернатів до самостійного життя є досить актуальною [20]. Тому в цьому напрямку здійснюються низка відповідних заходів. Цей процес є багатоплановим і різноманітним. Насамперед підготовка випускників інтернатних закладів до самостійного життя – це розвиток знань, умінь і навичок, необхідних для успішної адаптації дітей цієї категорії в суспільстві [54].

Задля підготовки до самостійного життя учнів старших та випускних класів інтернатних закладів, центри соціальних служб проводять курс тренінгових занять. Під час тренінгів розглядаються важливі питання соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [79]:

- соціально-психологічна підтримка. Включає в себе формування позитивної поведінки, розвиток комунікативних навичок та навичок висловлювання власної думки [79]. Також це розвиток вміння брати на себе відповідальність та усвідомлювати значення та наслідки своїх вчинків. Дітям та особам важливо стимулювання розвитку позитивних рис характеру, формування впевненості в собі та позитивної самооцінки. Відбувається набуття

навичок планування власного майбутнього, навчання навичкам уникнення та розв'язання конфліктів, планування сім'ї, психологічні аспекти подружнього життя [79];

- соціально-правова допомога. В основному - це консультування з питань трудового, житлового, цивільного, сімейного законодавства України, прав та пільг, передбачених законодавством;
- допомога в виборі професії;
- формування соціально-побутових умінь та навичок. Це навчання в плануванні витрат сімейного бюджету, веденні домашнього господарства, придбанні продуктів харчування, догляді за тілом, планування дозвілля тощо [79].

Важливим пунктом є здійснення соціальної роботи з особами з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з метою захисту їх житлових, майнових прав [69]. Уваги потребує сприяння у поставленні на квартирний облік та подальшій зайнятості.

Основні проблеми, які вирішуються під час надання спеціалістами центрів соціальних служб соціальних послуг особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:

- оформлення документів;
- вирішення житлово-побутових проблем, у т.ч. поліпшення житлових умов та сприяння у поставленні на квартирний облік;
- налагодження (відновлення) соціальних зв'язків;
- отримання допомоги в лікуванні, догляді;
- отримання доступу до більш освітніх можливостей або соціальної активності;
- навчання навичкам безпечного способу життя щодо інфікування ВІЛ;
- сприяння у працевлаштуванні;

- соціально-психологічна підтримка. Розвиток комунікативних навичок, формування впевненості у собі та позитивної самооцінки, набуття навичок уникнення та розв'язання конфліктів, вирішення особистісних проблем [69];
- допомога у працевлаштуванні або перекваліфікації, підвищенні кваліфікації, продовженні навчання;
- реєстрація, поставлення на квартирний облік, поновлення права на житло, погашення заборгованості за комунальні послуги, допомога в отриманні пільг передбачених законодавством.

Підготовка до самостійного життя дітей-сиріт, які проживають у відповідних закладах, соціальна та психологічна адаптація може здійснюватися у формі наставництва [39]. Наставники працюють добровільно й безплатно із дітьми-сиротами та позбавленими батьківського піклування. Наставники підтримують та допомагають, насамперед щодо розвитку здібностей дітей, втілення інтересів у професійному самовизначенні. Вони відвідують дитину за місцем її проживання, навчання, лікування чи оздоровлення. Наставник також інформує дитину про її права та обов'язки, привчає її до вирішення побутових питань, розпоряджання власним майном та коштами, пояснює, як отримати освітні, соціальні, медичні, адміністративні послуги [56]. Спеціалісти вважають, що наставництво допоможе підопічним формувати навички здорового способу життя та позитивно вплине на становлення дитини як успішної особистості.

Практики соціальної роботи користуються терміном „реінтеграція” найчастіше в значенні повернення дитини в біологічну сім'ю оскільки як продемонстрував процес денституціалізації – понад 90 % дітей перебувають в закладах за заявою батьків і за певних обставин можуть возз'єднатися з власною родиною. Саме в цьому аспекті ми розглянемо суть соціальної підтримки. До закладів з інтернатною формою виховання можуть бути зараховані як діти зі

статусом, так і діти за заявою батьків, які не мають ні судових, ні адміністративних обмежень з виконання батьківських обов'язків [96].

Реінтеграція дитини в сім'ю – це тривалий процес, який включає як попередню ґрунтовну підготовку, так і подальший супровід й підтримку вже після повернення дитини до рідних [118]. Надзвичайно важливою в цьому процесі є глибока оцінка ризиків, ресурсів і можливостей дітей, сім'ї та громади для визначення, чи реінтеграція в даному конкретному випадку дійсно відповідає найкращим інтересам дитини. Базова модель попередньої оцінки сім'ї має включати: фактори ризику, які впливають на безпеку та благополуччя дитини, та необхідні зміни в цій сфері, сильні і стабільні сторони сім'ї, усвідомлення членами сім'ї реальних причин розлучення з дитиною та інших проблем, готовність та здатність сім'ї до необхідних змін, здатність членів сім'ї забезпечувати дитині належний догляд, економічну ситуацію в сім'ї [133].

Термін «реінтеграція» вживається, але ні процедурно, ні документально такий процес не визначений. У результаті будь-які завдання з проведення заходів з деінституціалізації стикаються з відсутністю в законодавстві способу й процедури їх реалізації [96].

Виходячи з практичного досвіду - до процесу реінтеграції дитини в біологічну сім'ю має бути залучено багато кваліфікованих учасників. Тому зрозуміло, що необхідні спільні підходи до розуміння змісту реінтеграційного процесу та вибудовування його алгоритму, адже комплексна, злагоджена робота має вестися по декільком пунктам [92]. Насамперед на території дитини – вихователями, учителями, працівниками інтернату, де виховується дитина [92]. Це можуть бути прийомні батьки, якщо дитина виховується в прийомній сім'ї. Чи батьки-вихователі, якщо дитина виховується в дитячому будинку сімейного типу. На території родини, громади, куди дитина буде повертатися, – родиною, фахівцями із соціальної роботи, громадою; з третьої сторони – державними службами, що забезпечують правову сторону процедури (наприклад, судові

органи). Процес реінтеграції може зупинитись на будь-якому з етапів, якщо з'ясується, що реінтеграція не відповідає найкращим інтересам дитини [96].

Усвідомлення батьками причин та власних помилок, що призвели до ситуації, у якій дитина опинилася в альтернативних формах догляду є головною передумовою початку процесу реінтеграції дитини в біологічну сім'ю [96]. Після цього лише можливо виправити ситуацію і повернути дитину додому. Саме тому вагома роль на цьому етапі належить фахівцям служб у справах дітей, центрів соціальних служб, органам виконавчої влади об'єднаних територіальних громад [82]. Їхніми основними завданнями є комплексна допомога всім учасникам реінтеграційного процесу в подоланні складних життєвих обставин, активізації їхніх внутрішніх (актуальних і потенційних) ресурсів для розв'язання наявних проблем. Успішна реінтеграція вимагає інтенсивної роботи з дітьми та сім'ями [96]. Насамперед потрібно з'ясувати, чи підходить реінтеграція як варіант розв'язання проблеми, підготувати дитину й сім'ю, повернути дитину в сім'ю і забезпечити їм подальшу підтримку [92].

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини – дитина має право висловлювати свою думку з питань відносно життя самої дитини, поглядам дитини має приділятися належна увага [71].

У Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена сімейного оточення, не має залишатися в такому оточенні і має право на захист і допомогу держави (ст. 20 Конвенції ООН). На законодавчому рівні відсутнє визначення поняття «альтернативний догляд», «інституційний догляд», не визнано шкідливий вплив інституційного виховання на дитину.

Таким чином, міжнародний термін «альтернативні форми догляду дітей» включає такі, визначені національним законодавством України форми виховання дітей: опіка та піклування; влаштування в прийомну сім'ю; влаштування в дитячий будинок сімейного типу; влаштування в сім'ю патронатного вихователя; заклади з інтернатною формою утримання; притулки,

центри соціально-психологічної реабілітації дітей [69]. Неформальний альтернативний догляд: передання батьками своїх дітей на виховання бабусям, дідусям, хрещеним батькам дитини, близьким знайомим, родичам будь якої лінії споріднення тощо [106].

Аналіз напрацювань науковців та втілення найкращих практик в сучасній соціальній роботі дає змогу зробити наступні висновки стосовно сутності та особливостей соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami:

1. Основним орієнтиром у соціальній підтримці дітей, що проживають поза біологічними родинami є вивчення і використання усіх можливостей та ресурсів оточення і громади задля реалізації права дитини на виховання в сімейному оточенні.

2. Спеціалісти, дотичні до роботи із даною категорією дітей мають максимально консолідувати зусилля в процесі надання соціальних послуг та використовувати технологію ведення випадку як універсальний інструмент організації роботи.

3. Система соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami потребує постійного вдосконалення та встановлення єдиного бачення всіх суб'єктів на процес деінституціалізації та активно застосовувати новітні методи роботи.

1.3. Соціально-психологічна характеристика дітей, що проживають поза біологічними родинami

Науково доведено, що досвід, здобутий у ранньому віці, середовище, у якому дитина його набула, – продовжують впливати на неї протягом усього її життя [11]. Це зумовлює формування архітектури мозку, впливає прояв різних

генів в різних періодах зростання. Саме цей динамічний процес визначає, чи виростуть діти здоровими та продуктивними членами суспільства [36].

Погоджуємося з визнаними фактами, що проживання дітей поза їх біологічними родинами, безумовно впливає на їх фізичний і психічний стан, на всі сфери життєдіяльності, їх соціалізацію та юридичний статус. Домінуючою думкою нашого дослідження є те, що проживання дитини в безпечному сімейному середовищі, є головним і визначальним у розвитку та формуванні її особистості [46]. Тому далі характеристика дітей за різними сферами їх життєдіяльності буде приведена в протизагони вихованню і проживанню в функціональній сім'ї.

Причини, через які діти не проживають у кровних родинах безпосередньо впливають на юридичні чи соціальні статуси дітей та відображаються в поведінці. Ці причини призводять до потрапляння сім'ї в такі життєві обставини, з якими самотужки члени цієї сім'ї справитися не можуть [121].

За ст. 15 ЗУ «Про соціальні послуги» до чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини належать наступні фактори. Це - похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [136] .

Задля розуміння труднощів соціалізації дітей, які виховуються поза сім'єю сучасні науковці використовують психосоціальну концепцію Е. Еріксона. Вона вказує на тісний зв'язок психіки індивіда та особливостей суспільства, у якому він живе [149]. За Е. Еріксоном на стадіях підліткового та юнацького віку для дітей, які виховуються поза сім'єю, характерними є дифузія ідентичності, тривога, самотність, інфантилізм, невизнання людьми, плутанина ролей, ворожість. Ситуація ускладнюється тим, що вказані негативні особливості мають систематичний характер. Систематичність обумовлена дисфункціональністю або дезадаптованістю біологічної сім'ї, а також об'єктивними умовами знаходження дитини в нестимульованому середовищі інтернатного оточення [149].

Дослідження, проведені науковцями, свідчать про те, що поза родиною розвиток дитини має своєрідні фізичні, психологічні та соціальні аспекти [78]. Специфічні риси характеру та поведінки, які формуються у дитини часто мають негативну оцінку з боку оточення. Особливості розвитку дітей, які виховуються без батьків, відмінні від тих, що притаманні звичайним дітям, виховання яких проходить у родинному колі [5]. Ці відмінні риси можна умовно поділити на 3 групи. 1. Психолого-фізіологічні аспекти розвитку. 2. Процес формування та встановлення міжособистісних стосунків у соціумі. 3. Становлення емоційно-вольової та інтелектуальної сфер особистості [78].

На сьогодні домінуючою є концепція, згідно з якою особливості досліджуваної категорії дітей зумовлені двома групами взаємопов'язаних та взаємозумовлених факторів [78]. По-перше – соціальними факторами, які визначаються зовнішніми особливостями розвитку дитини. По-друге, його індивідуальними рисами.

Лікар-психолог С. Сахно в своїй статті зазначає, що «сім'я – це в першу чергу – потреба». Автор визначає вісім основних потреб, які задовольняються виключно в сім'ї, а саме: потреба в безпеці; потреба в ствердженні, визнанні

існування і значимості; потреба у повазі та довірі; у підтвердженні особистого досвіду іншою людиною; в самовизначенні; потреба впливати на когось; потреба в ініціативі від іншого, потреба в любові.

Тривале незадоволення основних потреб у безпеці, уважному ставленні, турботі, емоційних контактах може призвести до виникнення феномену так званої «сирітської хвороби» [103]. Ці в свою чергу з часом може стати причинною значних фізіологічних, психічних та соціальних проблем.

Як зазначалося нами раніше, складні обставини в родині визначально впливають на розвиток дітей та можуть призвести до розлучення з рідними. У ситуації складних життєвих обставин у дітей формуються специфічні типи та відхилення у поведінці, а саме[131]:

- «пригнічений тип» – характеризується пасивністю, апатією, зовні нагадує психічне захворювання. В результаті необхідності постійно пристосовуватися у дітей не формуються власні цінності та орієнтири, а створюються умови для розвитку пристосуванства;

- «гіперактивний тип» – характеризується легкістю входження в контакт різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженим інтересом до оточуючих, що сприймається дітьми як гра;

- «соціальні провокації» – характеризуються контрастними емоційними реакціями, що розвиваються внаслідок постійного проживання у закритих установах;

- «добре пристосовані діти» – характеризується компенсаторною поведінкою, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб («ненаситність» їжею, ранні мастурбації, сексуальні зв'язки, аутичні тенденції, нарцисизм тощо);

- байдужість та нечуйність дітей (це формування захисту від емоційного болю) як реакція на численні втрати близьких людей;

- домінування захисних форм поведінки у спілкуванні: неспроможність конструктивно вирішувати проблемні ситуації, вибухи агресії, перекладання відповідальності на інших;
- затримка або регрес розвитку як фізичного, так і психічного;
- неврологічні та соматичні патології: захворювання шлунково-кишкового тракту, порушення обміну речовин, легеневі та дерматологічні хвороби, серцево-судинні патології тощо;
- девіантна та делінквентна поведінка.

Загалом у дітей, що проживають поза родиною спостерігається зниження пізнавальної активності, обмеженість кругообігу, викривлення спогадів про себе у минулому [78]. Дослідники відзначають притаманну дітям цієї категорії певну ситуативність розумових дій, яка визначається або предметним оточенням, або прямими вказівками дорослого. Також зазначають нерозвинену уяву, відсутність пізнавальної ініціативи і цілеспрямованості. Доведено, що в переважній більшості, ці діти не вміють фантазувати, мріяти, їхні бажання обмежені сьогоденними потребами. При цьому спостерігається ряд негативних рис характеру: замкнутість, заздрість, недовіра, впертість, егоїзм, агресивність [78].

Особливості психічного розвитку дітей, що мали досвід проживання поза біологічними родинами, проявляються по-різному відповідно віку. Наукові дослідження продемонстрували, що в дошкільному віці у цих дітей домінує потреба у доброзичливому ставленні, увазі з боку дорослих. Характерна знижена пізнавальна активність та відставання у розвитку мовлення. Також діагностовано затримку психічного розвитку, відсутність навичок спілкування, конфліктність у взаєминах з однолітками. У молодшому шкільному віці проявляються специфічні відхилення у розвитку інтелектуальної та мотиваційної сфер. Помічена нерозвинена здатність до саморегуляції, планування своїх дій. Діти демонстрували відставання в оволодінні навичками

читання й письма, байдуже ставлення до оточуючих і відсутність адекватного ставлення учня до вчителя. Підлітковий вік характеризувався жорстокістю, агресивністю, апатією, депресивністю. Були наявні порушення дисципліни, інтелектуальна недостатність та підвищений дефіцит спілкування з дорослими, стан загальної безпорадності [78].

Психолого-педагогічні характеристики та розвиток дітей досліджуваної групи переважно визначається віком, у якому вони були вилучені із сімейного середовища. Науковці стверджують: чим раніше дитина залишилася без батьків, тим більше наслідки сирітства позначаються на її особистісному розвитку [18]. Зважаючи на це, з 2020 року в Україні діє мораторій на влаштування дітей до трьох річного віку в заклади інституційного догляду. Як зазначалося раніше, що в Протоколі засідання комісії ООН вказана вимога про те, що діти, які не досягли трьох років мають отримувати альтернативний догляд виключно в сімейному оточенні.

Охарактеризувати особливості дітей, які виховуються поза родиною можна за допомогою приведеного нижче переліку. Це низький рівень внутрішньої позиції, емоційний дисбаланс, відчуття відсутності перспективи, проблемність статево-рольового самовизначення, домінування імпульсивності та залежності в поведінці, ситуативність мислення [57]. Цей перелік є, на жаль, далеко неповним.

Результати наукової роботи педагогів та психологів, які взаємодіяли дітьми, які проживають поза біологічними родинами, дають можливість стверджувати, що розвиток зазначеної групи дітей залежить від наявності чи відсутності певних факторів, що впливають на психічний, особистісний та фізіологічний розвиток [78].

Дослідники визначають, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають виражені особливості, що відмічаються на наступних рівнях:

- в інтелектуальному розвитку. Ці діти найчастіше за все не вміють застосовувати наявні знання для вирішення проблем, що постають перед ними, їм легше працювати за зразком [78]. Мінімальна вираженість пізнавальної потреби, при нормальному рівні інтелекту він не застосовується повністю ні у навчальній діяльності, ні у життєвих ситуаціях;

- у мотиваційній сфері. Прослідковується чітке вираження домінування бажань, пов'язаних безпосередньо з їхнім повсякденним життям [78]. Переважають мотиви, пов'язані з сьогоdnішнім днем чи найближчим майбутнім. Спостерігається звуження часової перспективи;

- у розвитку «Я-концепції». Діти цієї категорії більш інфантильні, залежні у проявах поведінки, у самооцінці від оточуючих, ніж діти, що виховуються у родинному середовищі. На відміну від «домашніх» дітей, які виражають своє прагнення бути самостійними і незалежними, виявляють активний протест проти контролю, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, визнають необхідність опіки та контролю над собою;

- у процесі становлення самооцінки. У дітей із родини найчастіше самооцінка позитивна і має більш складний характер, ніж у дітей-сиріт, у яких відношення до себе має однозначний характер. У дітей-сиріт досить часто спостерігається дискомфорт успіху, оскільки їм важливіше зберегти звичне ставлення до себе, нехай навіть негативне, ніж мати невизначене уявлення про себе. Спостерігається розвиненість почуття «ми», орієнтація у самооцінці на думку інших;

- у розвитку гендерної ідентичності. Ці діти досить часто відчують труднощі у створенні власної родини. Часто спостерігаються проблеми у формуванні статево-рольової поведінки. Характерний ранній початок статевого життя та безвідповідальність в уявленнях про майбутню родину і батьківство [78];

- у спілкуванні з дорослими й однолітками. В цій сфері прослідковуються почуття недовіри, несформовані повноцінні емоційно насичені контакти з дорослими та однолітками. Часті випадки прояву агресії, як наслідок - незадоволення потреби у любові. Прояв залежності від дорослих, переважно негативного характеру, [78].

Шкідливим є виховання, що відбувається в закладах цілодобового перебування (часто розрахованих на велику кількість дітей). Діяльність цих установ не ґрунтується на потребах дитини, а умови проживання не подібні до сімейних [9]. У закладах спостерігаються основні ознаки типової інституційної культури - знеособлення, жорсткість режиму та діючих правил, відсутність індивідуального підходу, соціальне дистанціювання, залежність від персоналу, брак підзвітності тощо. Важливо, що дитина, яка перебуває в закладі більше, ніж три місяці і не отримує піклування з боку батьків чи осіб, які їх замінюють - вона вважається такою, що отримує довгостроковий інституційний догляд [84].

У зв'язку із зазначеним вище, не втрачає актуальності питання соціалізації старшокласників шкіл-інтернатів. В інтернатах виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, діти з проблемних і матеріально незабезпечених сімей, які потребують особливої уваги з боку суспільства [54].

Статистика, приведена на сайті «Відкриваємо майбутнє дітям» свідчить, що лише 10% випускників інтернатних закладів успішно реалізуються в житті. Вихованці інтернатів мають труднощі у спілкуванні, відстають у когнітивному, емоційному розвитку від однолітків, які зростають у сім'ях.

Тут же приведено вплив закладів інституційного догляду на дітей раннього віку:

- 55% мають затримку загальних моторних навичок;
- 40% – затримку розвитку дрібної моторики;
- 32% – затримку розумового розвитку;

- 43% – затримку мовного розвитку;
- 28% – затримку емоційного розвитку;
- 44% дітей мають затримку одразу за трьома і більше показниками.

Слід пам'ятати, що спеціалізовані заклади різного спрямування також є інституціями (наприклад школи для обдарованих дітей, мистецькі заклади чи заклади фізичного виховання). Таланти дитини – безумовно важливі, але вони не можуть бути причиною розлучення з сім'єю.

За результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні «Ілюзія захисту» доведено негативний вплив відсутності сімейного оточення на різні сфери життєдіяльності дитини.

Наслідки проявляються у фізичному розвитку дітей, психологічному стані, можливістю формувати і розвивати прив'язаності, розвитку мозку, мовленні та інтелекті. Нижче наведемо особливості дітей, що проживають поза біологічними родинами в названих сферах життєдіяльності.

Фізичний розвиток та моторні навички. Дітям характерна загальна фізична недорозвиненість; вага, зріст та окружність голови нижче за норму. Проблеми зі слухом та зором, що, ймовірно, спричинені поганим харчуванням і браком стимуляції. Затримка розвитку моторних навичок та втрачені етапи розвитку дитини. В особливо жорстких умовах – розвиток стереотипної поведінки (розкачування та биття головою) [78]. Загальний неналежний стан здоров'я та хворобливість, обмежені фізичні та інтелектуальні можливості (як наслідок інституційного догляду).

Психологічні наслідки. Характерні негативні соціальні або поведінкові наслідки - асоціальна поведінка, проблеми соціальної компетентності, ігор та взаємин з однолітками / братами і сестрами [76]. Присутні так звані «квазі-аутистичні» моделі поведінки, наприклад прикриття обличчя та або стереотипна самостимуляція, «комфортна поведінка», у т. ч. розкачування чи биття головою. У деяких закладах маленькі діти демонструють соціальну замкненість уже після

шести місяців [78]. Привернення уваги у дітей проявляється в агресивній поведінці чи умисному заподіянні собі шкоди (що може призвести до соціальної ізоляції дітей або застосування засобів фізичного обмеження).

Формування емоційної прив'язаності. Проявляється нерозбірлива чи надмірна доброзичливість або розгальмованість поведінки, особливо у дітей, які потрапили до інституцій у віці до 2 років [39]. Яскраво виражені згубний вплив на здатність дитини формувати стосунки протягом життя та відчайдушне прагнення уваги та ласки дорослих.

Мова та інтелект. Притаманна слабка когнітивна діяльність та низькі показники IQ [78]. Затримка розвитку мовлення та брак мовленнєвих навичок - бідний словниковий запас, обмежене спонтанне мовлення і проблеми з читанням.

Розвиток мозку. В цій сфері спостерігається пригнічення розвитку мозкової активності у дітей раннього віку. Це призводить до неврологічних і поведінкових розладів, особливо у контексті соціальної взаємодії, емоцій та мовлення [74].

Відомо, що вихованці інтернатів часто мають проблеми у спілкуванні з однолітками, бувають не готовими висловити свою думку або навіть проявляють агресію до інших. Таким дітям важливо допомогти соціалізуватися та співпрацювати з іншими, навчитися уникати конфліктів і досягати компромісів [17].

В більшості випадків вихованці інституцій позбавлені найважливішого - інституту соціалізації сім'ї. У дітей, які ростуть і формуються у закладах інтернатного типу, відсутня можливість засвоєння соціального досвіду батьків. Їх власний досвід взагалі може мати негативний асоціальний характер. Інтернатний заклад не може вирішити найважливішу життєву задачу - забезпечити умови для успішної соціалізації своїх вихованців. Важливою соціально-педагогічною функцією школи-інтернату є подолання труднощів

соціалізації у вихованців [41]. Ця функція передбачає організацію певної системи педагогічної роботи, що спрямована на те, «щоб випускник школи-інтернату не став – жертвою соціалізації». В якості найбільш розповсюджених причин, за яких старшокласник може зазнати дезадаптації, Т. Аксьоненко називає: асоціальну сім'ю, рівень життя нижчий за прожитковий; самотність; помилки педагогів і батьків; втрату перспективи; непорозуміння з оточуючими; знущення однолітків; романтичні невдачі; суїцидальну спрямованість.

Окремо слід окреслити проблему працевлаштування колишніх вихованців інтернатних закладів. Ця проблема є надзвичайно актуальною, оскільки відсутня зацікавленість роботодавців у прийнятті на роботу молодих фахівців, які мають недостатній рівень кваліфікації, а також потребують додаткових матеріальних витрат на забезпечення. Переважно кар'єра колишніх вихованців шкіл-інтернатів починається з низькооплачуваних, непрестижних посад, пов'язаних із некваліфікованою працею [89]. Дослідження свідчать, що велика частина осіб цієї категорії втрачають перше робоче місце й тривалий період безробітні. Негативний вплив на трудове становлення до колишніх випускників інтернатів примушує багатьох із них отримувати спеціальність, за якою вони не хочуть працювати, бо вона їх не влаштовує [17].

Перспектива вирішення житлових проблем є найголовнішим аспектом у забезпеченні подальшої адаптації для значної більшості випускників державних інтернатних закладів для дітей, позбавлених батьківського піклування. Опитування випускників інтернатних закладів, проведене Державним інститутом проблем сім'ї і молоді, свідчить, що половина випускників після закінчення навчання не мають житла. Єдиним виходом для цих молодих людей не залишитися на вулиці є продовження навчання, задля забезпечення місця у гуртожитку [19]. Таке рішення є лише відстрочкою, проблема таким чином не вирішується. Випускники інтернатних закладів, які мають житло, у більшості

випадків залишаються жити разом з батьками, які ведуть аморальний спосіб життя: пиячать, вживають наркотики та інше [89].

У розрізі даного питання основною проблемою є виключення дитини із сім'ї. В наслідок вимушеної сепарації у дітей спотворюється об'єктивне сприйняття соціальної реальності. Це відбувається за різних причин: негативна спадково-генетична схильність, складний стан фізичного і психічного здоров'я, соціально-правова неграмотність, невідповідність домагань і можливостей реалізації потреб, неадекватне сприйняття оточуючого світу [23]. Вищевказане негативно впливає на соціалізацію вихованців інтернатних закладів.

Аналіз досліджень з проблем соціалізації вихованців шкіл-інтернатів дозволяє назвати основні труднощі цього процесу:

- дефекти в організації виховання, що призводять до розвитку асоціальної мотивації [53];
- труднощі у спілкуванні (спілкування в замкненій групі, неможливість задоволення потреб в емоційному контакті, самоствердженні) [53];
- брак індивідуального, соціального досвіду, що обумовлений специфікою спілкування в біологічній сім'ї, помилками у вихованні або повною відсутністю соціального досвіду [53];
- труднощі, пов'язані з розумінням і виконанням соціальних ролей, що призводять до заперечення, нерозуміння соціальної значущості, ухиляння від соціальних ролей [53].

Окремо слід виділити в цій групі неповнолітніх одиноких матерів з числа випускників інтернатів. Соціальні працівники та фахівці центрів, спираючись на практичний досвід, майже одностайно відзначають та прогнозують труднощі у роботі з цією категорією клієнток. Насправді ці жінки опиняються в надзвичайно складній ситуації. Для них характерно - відсутність освіти, житла, роботи, досвіду, навичок щодо догляду за дитиною, підтримки з боку родини чи батька дитини. Часто нерозвинене почуття відповідальності за немовля, низький

рівень сексуальної культури. Це в свою чергу призводить до ранньої вагітності, високого рівню захворюваності на хвороби, що передаються статевим непідготовленості до відповідального батьківства та загалом до неготовності жити самостійно [72].

Нам імponує думка, що показниками реалізації функції подолання труднощів соціалізації вихованців інтернатних закладів є: активна життєва позиція вихованця у процесі вирішення соціальних проблем, стійкість до несприятливих соціальних впливів, готовність до адекватного сприйняття й вирішення соціальних проблем, збереження власної індивідуальності [10].

Якщо розглядати умови життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в закладах інституційного догляду то вони характеризуються регламентованістю та обмеженим комунікативним колом, відсутністю можливості вільного спілкування [91].

Переважна більшість досліджень свідчить, що інституційний догляд і виховання дитини, особливо в ранньому віці, мають згубний вплив на розвиток дитини – на її подальшу соціалізацію, самореалізацію і, зрештою, на щасливе дитинство і достойне майбутнє [105].

Відносно соціально-психологічної характеристики дітей, що проживають поза біологічними родинami аналіз результатів сучасних досліджень дає нам змогу зробити наступні висновки узагальнюючого характеру:

1. Проблеми, через які діти розлучаються із своїми біологічними родинami є багаторівневими та комплексними, тому працівникам соціальної сфери і взагалі громадянам доведеться постійно стикатися із наслідками виключення дітей з сімей.

2. Не зважаючи на активний процес деінституціалізації інституційна система продовжує негативним чином впливати на всі сфери життєдіяльності дітей, що проживають поза біологічними родинami.

3. Заміщуючим вихователям, соціальним працівникам, психологам, педагогам та іншим фахівцям, які працюють з дітьми, що проживають поза біологічними родинами варто постійно пам'ятати, що негативна, неправильна поведінка дитини є вираження її емоційного відчаю та відображає приховані, незадоволені потреби дитини.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретичних основ соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами дозволив сформулювати наступні висновки узагальнюючого характеру:

1. Вивчення наукової літератури дозволяє стверджувати, що питання соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними родинами є актуальним, а його вирішення передбачає необхідність опори на значний фонд теоретичних і практичних знань у галузі педагогіки в цілому та соціальної педагогіки зокрема. Також слід зауважити, що дослідники різних аспектів і прихильники різних підходів об'єднані головною думкою, яка трактує важливість проживання і виховання дитини в сімейному оточенні.

2. Нами було виявлено, що наукова категорія „соціальна підтримка”, більш відноситься до соціальної політики що, в свою чергу, обумовлює проблему її малодосліджуваності в соціальній роботі. В соціально-правовому напрямі орієнтиром у соціальній підтримці дітей, що проживають поза біологічними родинами є вивчення і використання усіх можливостей та ресурсів оточення і громади задля реалізації права дитини на виховання в сімейному оточенні.

3. Аналіз досліджень науковців дозволяє нам узагальнити, що проблеми, через які діти розлучаються із своїми біологічними родинами є багаторівневими та комплексними тому система соціальної підтримки таких дітей потребує

постійного вдосконалення та встановлення єдиного бачення всіх суб'єктів на процес підтримки цієї категорії, застосування новітніх методів роботи.

4. Велика кількість теоретичних і практичних надбань свідчать про те, що поза родиною розвиток дитини має своєрідні фізичні, психологічні та соціальні особливості. У дитини формуються специфічні риси характеру та поведінки, які часто мають негативну оцінку в суспільному житті.

На підставі вищезазначених положень у наступному, – другому розділі, присвяченому власне методичним засадам соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами нами буде:

- проаналізовано зарубіжний досвід соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними сім'ями;
- вивчено особливості національної системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами;
- розроблено методичні рекомендації щодо удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ПОЗА БІОЛОГІЧНИМИ СІМ'ЯМИ

2.1. Зарубіжний досвід соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними сім'ями

Для удосконалення національної системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами необхідно здійснювати вивчення зарубіжного досвіду. Варто використовувати можливості інтеграції кращих практик задля удосконалення системи підтримки і консолідації зусиль держави та громадських організацій задля забезпечення найкращих інтересів дітей. Вивчення досвіду зарубіжних країн має для України важливе значення для розбудови власної системи соціального захисту [34].

У різних країнах світу розвиваються альтернативні форми влаштування дітей, які не можуть проживати разом із батьками. Найважливіша тенденція у світі – це незворотній перехід від дитячих будинків до безперервного виховання в родині [31].

Проблема сирітства є актуальною не лише для нашої держави, що підтверджується міжнародною практикою аналізу системи опіки й піклування. Появу соціального сирітства спостерігається й у країнах з високим рівнем соціального та економічного розвитку. Наприклад, це явище широко розвинено серед афроамериканського населення Сполучених Штатів Америки [40]. В Німеччині і Франції та інших країнах Євросоюзу бездоглядність і сирітство поширено в емігрантському середовищі. Це пов'язано з ринком праці й залученням дешевих робочих ресурсів [38]. В Польщі високий рівень безробіття й канони ортодоксального католицизму, що забороняють аборти, також провокують збільшення кількості відмов від дітей. Питання соціального і фактичного сирітства на міжнародній арені є також пріоритетним. Відбувається

наукове осмислення даної проблеми та удосконалюються підходи до поліпшення різнорівневої взаємодії задля поліпшення становища дітей і сімей [31].

З метою піклування про дітей вразливих категорій заклади інституційного догляду та виховання дітей діяли в різні часи в багатьох державах світу. На певних історичних етапах заклади утворювалися в країнах для підтримки дітей, які стали сиротами внаслідок війн, епідемій та голодомору [12]. Однак не можна ігнорувати той факт, що численні дослідження вказують на те, що форми догляду на основі родини та громади є ефективнішими у задоволенні потреб дитини [44]. Інституційний догляд, на противагу сімейному, знижує життєві можливості дитини і навіть тривалість життя.

Якісний виховний вплив на дитину в умовах інтернатного закладу, згідно міжнародних стандартів, може бути тільки тоді, коли там утримується не більше 20–30 дітей [82]. Виключно за цих умов можна робити припущення про якісну підготовку вихованців до самостійного дорослого життя. Саме тому, у більшості країн світу за останні 20 років спостерігається тенденція відмови, від дитячих установ і підтримка дітей в сімейному середовищі проживання [82].

Як зазначає у своїй статті О. Бурлака підтвердження пріоритетів міжнародної державної політики у сфері соціального захисту сиріт зумовлюються насамперед статистичними даними [7]. У 2005 році в Англії інституційна форма опіки становила 11 %, в Шотландії та Північній Ірландії – 13 %, Уельсі – 6 %. Для порівняння у 2005 році в Україні показник дітей в закладах інституційного догляду становив 32 % від загальної кількості сиріт. Також вкрай важливим є факт, що у Великобританії, Норвегії та Ісландії новонароджених дітей і дітей молодшого віку взагалі не розміщують у дошкільних закладах [57].

На початку ХХ століття Сполучені Штати Америки відмовилися від виховання дітей у закладах інституційного догляду через негативний вплив

такого виховання на психічний і фізіологічний розвиток дитини [33]. Зменшення кількості дітей у цих закладах почалося наприкінці 30-х років, коли було прийнято закон про фінансову підтримку сімей з дітьми, які потрапили у складні життєві обставини.

Соціальна робота у США має давні традиції, особливої уваги потребують саме програми догляду за дітьми [50]. В цій країні існують заклади кількох типів, для перебування дітей, які мають відхилення у поведінці чи різного плану емоційні проблеми. Це - лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дитини, сімейні дитячі будинки, кризові та дитячі психіатричні центри, профілакторії. Так само і служби соціального забезпечення дітей США орієнтовані на певні групи населення. Сукупністю дитячих соціальних служб є «Ліга соціального забезпечення дітей Америки» [50]. Серед усього переліку соціальних послуг найрозповсюдженішим є сімейний патронат. Відповідно до категорій населення і соціальні послуги, які надають служби, групуються за певними ознаками. Наприклад, за патронатні послуги, сімейну терапію, просвітницьку діяльність у сфері сімейного життя відповідають служби підтримки дітей та сімей. Допомогу, в разі проблем у стосунках між батьками та дітьми, консультування з психолого-педагогічних та медичних питань можна отримати в добровільних службах допомоги родинам та центрах психічної корекції. Найактуальнішим питанням, яким займаються соціальні служби, є питанням безпечного перебування дитини у родині, забезпечення відповідного рівня догляду та турботи [112]. У влаштуванні дітей, що не мають батьків, перевага надається усиновленню та домашнім дитячим групам. За рахунок цього кількість дітей, які виховуються у дитячих будинках та притулках не збільшується. Важливо, що проблеми, які належать до сфери соціальних служб, привертають ретельну увагу громадськості. Це стосується зневажливого ставлення до дітей, жорстокого поводження, невиконання батьками своїх обов'язків та інше. Ці проблеми не замовчуються, постійно виділяються кошти для досліджень,

розробки й апробації програм соціального спрямування, надаються рекомендації по підбору персоналу.

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії процес трансформації системи виховання розпочався після закінчення Другої світової війни. Як зазначалося, що цій країні, як і в Королівстві Норвегія та Республіці Ісландія, новонароджених дітей та дітей віком до трьох років не влаштовують у виховні заклади [50].

Великобританія має понад столітню історію соціальної роботи, соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [59]. Фостерні родини з'явилися у XVI ст. У 1562 р в Англії. було прийнято «Закон про бідних», яким закріплено порядок розміщення в прийомні сім'ї дітей, які залишилися без піклування батьків. Діти жили в таких родинах до повноліття.

Уже після закінчення Другої світової війни в Великій Британії та багатьох європейських країнах, на державному рівні розроблялися програми влаштування дітей-сиріт та підлітків. Це переважно були діти із неблагополучних родин, які у новому середовищі отримували перевиховання та соціалізацію[58]. Міжнародний досвід свідчить, що знадобилися десятиліття для правового впорядкування, розвитку та вдосконалення інституту прийомних сімей.

Власні традиції має розгалужена мережа соціальних служб Великобританії. Соціально-педагогічні функції цих служб, спрямовані на захист інтересів та допомогу різним категоріям громадян [59]. Послуги надаються дітям, підліткам, пенсіонерам, людям з інвалідністю та родинам, які потребують психологічної чи матеріальної допомоги. У Великобританії функціонують три типи організацій, які надають соціальні послуги. Перший тип - державні, або урядові; другий - підприємницькі, або за приватною ініціативою; третій – неприбуткові громадські організації та волонтерський рух. Ці установи

взаємодіють між собою, їх діяльність координована проведенням конференцій для соціальних служб різних типів. Соціальні працівники, відповідно, мають спеціалізацію. У цій країні є багатoproфільні центри, які надають допомогу дітям, підліткам та їхнім батькам [42]. Наприклад, центр, що спеціалізується на допомозі підліткам, які мають ускладнення в спілкуванні з дорослими. Також є центри, орієнтовані лише на допомогу родині та центри, які надають допомогу підліткам, схильним до алкоголю та наркотиків. Спеціалісти цих організацій надають психотерапевтичну допомогу, забезпечують соціальний захист відвідувачів центру, підтримують зв'язок з юридичними службами, організаціями охорони здоров'я, службами соціального забезпечення тощо. Як уже зазначалося, між різними соціальними структурами налагоджено тісний зв'язок. В переважній більшості випадків фахівці супроводжують дитину від народження до повної самостійності, забезпечуючи соціальний захист, дотримання юридичних норм, організацію психологічної і педагогічної допомоги [94]. Спеціалісти координують свої дії із службами департаменту, які відповідають за організацію дозвілля молоді. Важливим є те, що соціальний захист дитини складається з впливу на умови та оточення, де вона зростає, а також підтримку її вихователів [50].

Головний принцип надання соціальної допомоги дітям у Великобританії – це сприйняття дитини як частини сім'ї. Тут діє система судів, які мають право винести рішення про обов'язкове відвідування батьками та дітьми відповідних центрів або про закріплення за сім'єю (ідеться про проблемні сім'ї, де є ризики для дітей) соціального працівника [28].

У Великобританії центри підтримки сім'ї спрямовані на допомогу в критичних ситуаціях і профілактичну та превентивну діяльність [50]. Для системи соціальної підтримки цієї країни характерно, що розлука дитини з родини є крайнього мірою. В середовищі фахівців і соціальних працівників панує думка, що вихованці державної системи опіки мають в рази більше

проблем у дорослому житті, ніж діти, виховані в рідній сім'ї, навіть якщо вона не зовсім благополучна [77]. Дитину вилучають із сім'ї і влаштовують до прийомної або до дитячого будинку сімейного типу, лише тоді, коли робота соціальних служб не має позитивної динаміки.

У Великобританії фостерна сім'я розглядається як прийомна сім'я, в якій утримується до 80% всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Фостеринг як метод соціальної роботи сформувався на основі деінституалізації державних закладів утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та створення прийомних сімей [62]. У фостерній родині дитина перебуває тривалий час, переважно до повноліття. Контакти з біологічними батьками зберігаються, оскільки відразу після створення батьками сприятливих умов для виховання дитини, вона повертається до своїх батьків.

Поряд із цим існує інший вид догляду за дітьми з дисфункціональних сімей – «emergency care» – догляд у надзвичайних (критичних) ситуаціях [16]. Ця форма застосовується при виникненні необхідності негайно ізолювати дитину, яка потрапила в екстремальну ситуацію від негативного впливу сім'ї. У таких випадках дитина передається для догляду в іншу сім'ю на кілька днів чи тижнів для остаточного вирішення питання про її подальшу долю. Люди, які в будь-який час дня чи ночі готові прийняти у свою сім'ю чужу дитину, називаються «carers» – той, хто турбується, доглядач [50]. В Великобританії цими людьми можуть бути сімейні та одинокі люди, яким виповнилося 25 років і вони виявили бажання допомагати чужим дітям.

У Великій Британії дуже велика кількість сімей проявляє бажання виховувати чужих дітей. Як стверджують дослідники, одна з причин цього полягає в особливостях менталітету цієї країни. Виховання дитини з проблемної сім'ї, як і виховання дітей з фізичними і розумовими вадами розвитку - вважається престижним, почесним, гуманним [33]. Ці люди отримують

матеріальну винагороду, їх робота оплачується. На утримання дитини передбачається щотижнева оплата, на дозвілля дитини та лікування передбачені додаткові кошти [77].

Загалом у США та Великобританії, не залишилося дитячих будинків у традиційному розумінні, а для дітей, які зазнали психологічних травм та потребують тимчасового або тривалого відокремлення від родини, створена можливість перебування у «групових будинках». Часто корекція поведінки таких дітей потребує інтенсивного терапевтичного втручання, яке може забезпечити мультидисциплінарна команда професіоналів на базі цього групового будинку. По закінченні визначеного терміну команда оцінює зміни та результати втручання, після чого виносить рішення про подальшу долю дитини.

Цікавою є система соціальної підтримки у Королівстві Швеції. В середині 50-х років в цій країні відмовилися від утримання дітей у закладах інституційного догляду та виховання дітей [76]. До 2000 року всі державні заклади для дітей з особливостями розвитку були розформовані.

У Швеції система піклування про дітей пройшла у своєму розвитку два етапи: перший (40–80-ті роки XX ст.) – закриття дитячих будинків; другий (90-ті роки) – введення родини в установи з догляду за дітьми. Роботу із закриття дитячих будинків проводив заклад «Барнбюн Ско» (Стокгольм), який протягом багатьох десятиліть є ідеологічним центром розробки майбутньої системи соціальної турботи про дітей як у Швеції, так і в інших скандинавських країнах [146]. Стратегія полягала в тому, що, розробляючи і вживаючи заходів, необхідно поставити в центр уваги не тільки дитину і її родину, а й одночасно протистояти процесам, які виключали родину із суспільства. Виходячи з цієї стратегії, персонал помістив дітей у родини і закріпив свою роботу з дитиною в домашньому середовищі замість дитячого будинку.

Яскравим прикладом застосування сімейно орієнтованого підходу є досвід соціальної роботи Швеції щодо запровадження програми Активної

підтримки батьків, спрямованої на забезпечення права сім'ї бути відповідальною за виховання дітей, яке раніше значною мірою належало державі. Програма ґрунтується на концептуальній позиції, що сім'ї починають усвідомлювати свою відповідальність не за вказівкою зверху, а завдяки знанням, умінням та батьківським навичкам, які формуються шляхом продуманої системної роботи в громадах.

Програма Активної підтримки батьків охоплює всі сім'ї. Основними формами та видами діяльності є різноманітні клубні об'єднання для сімей (тих, хто очікує народження дитини, виховує дитину перших років життя, дошкільнят, першокласників та молодших школярів, підлітків) та об'єднання сімей за інтересами (туристи, філателісти, любителі футболу тощо). Зміст діяльності таких об'єднань – навчання батьківства, розуміння потреб дитини та застосування форм взаємодії з дитиною.

Розглядаючи соціальну систему Німеччини, слід зауважити, що вона міцно тримається того принципу, що кожен громадянин зобов'язаний діяти в дусі соціальної солідарності та здійснювати індивідуальну і колективну самодопомогу. Зміст в тому, якщо людина не може допомогти собі сама, то спочатку вона має просити допомоги в родині, серед сусідів, груп самодопомоги і добровільних благодійних організацій. Тільки в крайньому випадку людина, що опинилася в скрутному становищі, може задіяти державу. Національна система соціального захисту Німеччини включає три пункти: соціальне страхування, соціальна допомога і соціальна рівність, добродійність.

Німецькі науковці негативно оцінюють існування закладів інтернатного типу [32]. Вони вважають, що домінуючий характер інтернатних закладів як «тотальних інститутів» обмежує можливість розвитку і повноцінного життя дітей. Також зазначають, що у результаті практичного розриву між навколишнім життєвим світом і світом дитячого будинку неминуче виникають проблеми. Існування закладів для утримання дітей, що лишилися без піклування

батьків, на думку науковців, зумовлює ігнорування інших форм допомоги зростаючому поколінню [32].

Німеччина також практикує поєднання у виховній системі функціонування оновлених інтернатних закладів та стимулювання розвитку прийомних сімей [32]. Державна політика практикує довгострокове утримання дитини в подібних закладах задля повернення її в біологічну родину, і лише за відсутності реальних можливостей для здійснення цього приймаються інші рішення. Пріоритетність форм у цій державі виглядає таким чином: біологічна родина – усиновлення. Усі інші форми визначаються як проміжні й тимчасові.

Фінансуються заклади інституційного догляду в Німеччині переважно органами місцевих комун, існує й фінансування на державному рівні, стимулюється допомога благодійних організацій [32]. В інтернатах діти виховуються у невеликих групах до 15 осіб. При цьому за такою групою закріплені чотири вихователі та один соціальний робітник-волонтер. Цікавим в німецьких інтернатах є підхід до подолання впливу колективного утримання. Переважна більшість інституційних установ забезпечує кожному вихованцю можливість проживати в одній кімнаті [50]. Усі діти здобувають освіту в загальних навчальних закладах, діти з вадами розвитку не є виключенням. Звичайно такий підхід сприяє покращанню соціалізації дітей, які позбавлені піклування батьків. В системі соціальної підтримки Німеччини призначення інтернату є суто функціональним і зводиться до місця проживання. Отже, ця держава намагається розглядати державні структури утримання дітей як виключення у вирішенні проблем сирітства.

Аналізуючи систему соціальної підтримки в Німеччині, важливо виділити, що основний напрям роботи з надання допомоги сиротам ґрунтується на створенні різного типу сімейних дитячих будинків і обов'язковому перегляді існуючих соціально-педагогічних позицій стосовно їхніх виховних можливостей.

В роботі соціального спрямування Австрії невпинно удосконалюється діяльність опікунських закладів. У цій країні добре розвинене усиновлення, як форма влаштування дітей. Центр психологічної адаптації передбачає можливість передавання дітей, які усиновляються, батькам-опікунам відразу після народження без проміжного перебування у дитячому будинку [66]. Активна та багатoproфільна діяльність віденської служби у справах молоді й охорони дитинства дозволила значно скоротити кількість дітей, які передаються у дитячі будинки.

Творцем педагогічної системи «дитячих селищ» був австрійський педагог, лікар Герман Гмайнер (1919–1985). У 1949 р. він створив в Імсті перший дім для дітей, позбавлених батьківського піклування. Наприкінці 1950-х років п'ять будинків утворили там «дитяче селище». У 1993 р. соціально-педагогічні утворення такого типу діяли вже у 120 країнах світу. Найбільшим дитячим селищем в Європі вважається селище Хінтербрюль (Австрія). У ньому 24 будинки. «Дитяче селище» – відкрита установа. За розкладом його можуть відвідувати як фізичні особи, так і представники установ, які регулярно роблять пожертвування на його утримання, а також родичі дітей. До нього приймаються діти у віці до 10 років. У будинках живуть 6–8 дітей. Вони зазвичай ходять до школи, яка знаходиться в цій місцевості. Дитяче селище має власний дитячий садок. Частина дітей може передаватися на усиновлення чи патронат. Після випуску у 15 років до остаточного життєвого самовизначення вихованці можуть перебувати у «молодіжному домі», де передбачена посада наставника-вихователя.

У Швейцарії за надання соціальної державної допомоги несе відповідальність громада. Усі соціальні служби керуються принципом «мінімального втручання держави» [66]. До системи соціального захисту належать приватні соціальні служби, церковні, а також общинні, що безпосередньо належать до кантону. Надання соціальної допомоги ґрунтується

на принципі: спочатку слід використати всі можливості в родині. Якщо їх виявляється недостатньо, тоді залучаються приватні чи церковні служби. Існують центри соціальної допомоги у сфері судочинства, де роз'яснюють чинні правові акти щодо прав і обов'язків неповнолітніх. У різних частинах Швейцарії поширені й активно діють з 1950-х років центри соціально-культурної анімації, які покликані організовувати вільний час дітей і підлітків [77].

Цікавий досвід накопичено Маннергеймською Лігою захисту дітей. У Фінляндії вона існує більш ніж 70 років [66]. Основна її функція – захист прав дітей та інтересів родини. Особлива увага приділяється профілактиці різного роду відхилень. Її діяльність розпочалася у 40-х рр. XX ст. як служби допомоги сиротам – жертвам війни. У 1990-ті роки акцентується увага на становищі дитини в суспільстві, наявності здорового оточення, допомозі сім'ям з дітьми.

Соціальна політика Голландії базується на принципах рівності, унікальності й поваги до груп людей і окремих особистостей [127]. В організації діяльності соціальних установ Голландії домінує принцип соціальної підтримки, для якого характерне те, що державна допомога надається лише після того, як вичерпано всі можливості громадських організацій. За останні роки соціальна служба Голландії дещо трансформувалася, у зв'язку з розробкою нової системи соціального захисту. Почала реалізовуватися концепція соціальних інновацій, зміст якої ґрунтується на спільних діях уряду, організації місцевого самоврядування і громадськості.

У В'єтнамі функціонують центри соціального захисту сімейного типу [77]. Контингент тих, хто проживає в цих центрах, розділений на невеликі групи – родини. Кожна родина має матір і складається з 6–8 братів/сестер різного віку. У багатьох країнах дитячі інтернатні заклади розглядаються як місця, де дітям надається активна терапія, де діти можуть перебувати і короткий, і тривалий час.

У таких країнах, як Румунія, Угорщина, згідно з прийнятими у них законами щодо захисту прав дітей будь-яка інтернатна установа має бути максимально наближена до створення сімейної атмосфери виховання і не може утримувати більше 20–30 дітей [66]. Дана реформа була підтримана значними коштами державного бюджету.

Процес реформування системи інституційного догляду та виховання дітей у Румунії розпочався в 90-х роках, коли було взято курс на закриття великих закладів інституційного догляду та зменшення кількості дітей у таких закладах, які продовжували функціонувати. На сьогодні в Румунії перевага надається збереженню біологічної сім'ї, а якщо це неможливо, дітей влаштовують у прийомні сім'ї. Діти, яким не вдається знайти сім'ю, проживають у громаді в малих групових будиночках – закладах з умовами проживання та виховання, наближеними до сімейних, в яких одночасно перебувають 6 – 15 дітей. З метою запобігання сімейному неблагополуччю та підтримці виховного потенціалу сім'ї впроваджується модель мінімального пакета соціальних послуг на рівні громади.

В Угорщині заходи щодо охорони дитинства й виховання дітей здійснюються з раннього віку. Діяльність з питань захисту прав неповнолітніх регулює закон «Про охорону дитинства і відносин між батьками і дітьми» (1986 р.). Серед заходів, спрямованих на поліпшення виховання дітей, що живуть у неповних сім'ях, заслуговує на особливу увагу створення в містах мережі невеликих «сімейних» дитячих будинків для тих дітей, які були практично покинуті батьками, тобто для соціальних сиріт.

Практично у всіх постсоціалістичних країнах такі зміни викликали незадоволення в керівництва інтернатних закладів, але цей процес відбувається активно, незважаючи на опір традиційної системи виховання та утримання дітей, позбавлених батьківського піклування.

У Словаччині і Чехії існують дитячі діагностичні будинки. У них діти перебувають від 1,5 до 2 місяців. За цей період фахівці ставлять медикопсихологічний діагноз. Відповідно до нього дітей потім направляють у родину або до масової школи, спеціалізованого сімейного чи звичайного сімейного дитячого будинку, установ для дітей з особливостями в поведінці [66].

У Республіці Болгарія за п'ять років (з 2009 по 2014 роки) кількість закладів інституційного догляду та виховання дітей зменшилася на 39 відсотків, а дітей у них – на 59 [146]. Реформа почалася з будинків дитини для дітей віком до трьох років та будинків-інтернатів для дітей з інвалідністю, оскільки в таких закладах виховувалися діти найбільш вразливих категорій. Для влаштування таких дітей створювалися спеціально підготовлені прийомні сім'ї, особлива увага приділялася роботі з біологічними батьками дитини з метою повернення її у сім'ю. При цьому припинялася діяльність закладів інституційного догляду та виховання дітей у сільській місцевості, віддалених від закладів, які надають реабілітаційні, медичні та освітні послуги [82].

Успішною є модель реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей у Республіці Молдова. Зусилля держави з 2007 року спрямовуються на підтримку біологічних сімей та розвиток прийомних сімей, що сприяло зменшенню на 70 відсотків кількості дітей у закладах інституційного догляду [66].

У Польщі було розроблено і впроваджено нову модель установ для дітей-сиріт, які з різних причин не можуть бути повернуті в біологічні родини чи влаштовані в сімейні форми виховання [77]. У такому будинку одночасно проживають не більше 12–14 дітей, з якими працюють 4–5 вихователів. Установа відіграє роль місця тимчасового перебування дітей на той період, поки не буде проведено роботу з їхньою біологічною родиною чи знайдено нову родину для таких дітей (прийомна родина, родина опікунів, усиновлення).

Упроваджено практику побудови спеціалізованих соціальних гуртожитків для проживання до 30 осіб. Повноваження з улаштування цієї форми делеговані державою громадським організаціям [88].

У Білорусії також віддається перевага влаштуванню дітей у родини, в них виховання дитини обходиться в 5–7 разів дешевше, ніж у школі інтернаті і дитячому будинку. У дитячих будинках сімейного типу сьогодні виховується 8 тис. дітей різного віку. Також в Білорусії є дитяче селище – це один з варіантів дитячого будинку сімейного типу. Дитяче селище складається з триповерхових котеджів, розташованих у мальовничій місцевості, у ньому проживають 12 матерів-виховательок і 120 дітей різного віку – від 1 до 15 років.

В Росії система дитячих селищ також набула широкого розвитку. Так, у сел. Томіліно Московської обл. в «Дитячому селі SOS» в 11 сім'ях виховується 56 дітей. Діти потрапляли сюди з хронічними захворюваннями, з порушенням психіки, із затримкою розумового розвитку, залякані, ті, які перенесли насилля. У нормальних людських умовах їх здоров'я відновилося, змінилося ставлення до життя [21].

У Санкт-Петербурзі існує притулок «Дім Астрід», де практикується створення домашніх груп, відтворюється досвід роботи притулків у дореволюційній Росії, коли дітей-сиріт віддавали до селянських родин [66]. Підлітки «Дому Астрід» ремонтують квартири, шиють штори тощо. Заробітки фіксуються у трудовій книжці.

Загалом стратегія деінституціалізації дітей-сиріт стала першочерговим завданням у реалізації державної політики соціального захисту дітей-сиріт у більшості країн, починаючи з другої половини XX ст. Європейські країни, приєднавшись до механізмів реорганізації форм виховання дітей-сиріт у минулому столітті, мають певні проблеми з подоланням дитячого сирітства і на сучасному етапі. Кожна країна намагається адаптувати існуючий досвід до своїх реалій. Зарубіжна практика в деяких випадках залишає форму інтернатного

закладу як державну установу утримання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування. Але в процесі деінституціалізації державні виховні установи зазнали структурної трансформації, у першу чергу, у зменшенні кількості вихованців (у середньому показник становить 10–50 осіб на одну установу). Досвід США, Великої Британії, Австрії, Швейцарії, Польщі засвідчує збереження державних шкіл-інтернатів (дитячі будинки, притулки) як спеціалізованих закладів для виховання дітей, які мають відхилення в поведінці, певні психологічні, фізичні проблеми. Найбільш поширеними типами інтернатів є: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дітей; сімейні дитячі будинки; кризові та дитячі психіатричні центри [77].

Специфіка реформування державних установ утримання та виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, країн СНД базується на основі впровадження адаптованих до національних умов міжнародних практик за підтримки міжнародних структур, насамперед ООН, ЮНІСЕФ, фонду «Євразія» [21].

Здійснивши аналіз, систематизацію, порівняння та узагальнення системи соціальної підтримки дітей, що виховуються поза родиною, підходи до роботи із сім'ями державну соціальну політику в зарубіжних країнах ми можемо зробити наступні узагальнюючі висновки:

1. В умовах реформування системи державного управління та соціального захисту населення, особливої уваги набуває питання вивчення та аналізу зарубіжного досвіду з метою вдосконалення системи надання соціальних послуг в Україні.

2. Серед країн, що мають в світі авторитет як країни із високим рівнем соціального захисту чітко декларується тенденція незворотного переходу від системи інституційного догляду до безперервного виховання в родині.

3. Важливо зауважити, що зарубіжний досвід щодо соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами може використовуватись в

нашій державі після ретельної адаптації. Для успішності інтеграції будь-яких соціальних моделей, підходів чи практик необхідно враховувати індивідуальні потреби групи, ресурси громади, існуючий досвід і національні традиції.

2.2. Національний досвід соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними сім'ями

Слід зауважити, що система соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними родинами активно розвивається в Україні. В сфері державної політики, соціального захисту, психології та педагогіки зроблено колосальні кроки в напрямі удосконалення законодавства, апробації різноманітних форматів допомоги дітям та їх родинам, забезпечення спектру прав дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, розвиток інноваційних соціальних послуг та якісної психологічної допомоги.

В нашому дослідженні принциповою є позиція розгляду національного досвіду соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами саме з позиції комплексного підходу. Вкрай важливим є забезпечення прав і умов для соціалізації як дітей із сімей, де існує ризик розлуки з батьками так і дітей, які мають статус.

Тож, спочатку розглянемо досвід нашої держави в роботі із родинами, які визначені в національному законодавстві, які сім'ї в складних життєвих обставинах [116]

З метою недопущення розлуки дітей з батьками та відповідно до Конвенції ООН, законів України „Про охорону дитинства”, „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, „Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” та інших нормативно-правових актів держава надає батькам, іншим

законним представникам допомогу у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей, зокрема:

1) передбачені різні види державних допомог сім'ям з дітьми, у тому числі малозабезпеченим, багатодітним. При цьому принципово, що розміри такої допомоги розраховуються і на дітей, які проживають у цій сім'ї [139];

2) за згодою батьків дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, та потребує отримання різних соціальних послуг, у тому числі соціально-психологічної реабілітації, може бути тимчасового влаштована до сімей патронатних вихователів, у центри соціально-психологічної реабілітації та центри соціальної підтримки дітей та сімей [106];

3) в Україні функціонує мережа центрів соціально-психологічної допомоги, які надають соціальні послуги (у тому числі в умовах стаціонару) особам, у тому числі з дітьми, які внаслідок стихійного лиха, учинення стосовно них злочину, насильства або реальної загрози його вчинення та за інших обставин [116];

4) функції щодо соціальної підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, виконують також спеціалісти розгалуженої мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [106];

5) передбачено надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності;

6) держава сприяє офіційному працевлаштуванню людей, які цього потребують, тощо.

Серед інших зазначених пунктів, на нашу думку, особливої уваги в контексті даного дослідження потребує розгляд послуги з патронату над дитиною. Сімейний патронат – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин [139]. Юридичними підставами встановлення патронату над дитиною є договір

про патронат, який укладається за рішенням органу опіки та піклування, уповноваженим закладом, з сім'єю патронатного вихователя та батьками дитини.

В 2017 році Кабінет міністрів ухвалив постанову про деякі питання здійснення патронату над дитиною, що визначає механізм запровадження патронату над дитиною та порядок організації діяльності сім'ї патронатного вихователя [40]. Надзвичайно важливо, що термін перебування у сім'ї патронатного вихователя визначається потребами дитини та залежить від складності життєвих обставин, які спричинили влаштування дитини. Цей термін не має перевищувати 3 місяці. В окремих випадках його може бути продовжено, але не більше, ніж 6 місяців. Також суттєва відмінність від влаштування в заклади – при влаштуванні дитини в сім'ю патронатного вихователя її батьки не звільняються від обов'язку щодо утримання дитини. Держава підтримує патронат як комплексну соціальну послугу у фінансовому плані – вихователю щомісячно виплачується заробітна платня та соціальна допомога на утримання дитини.

Для того, щоб дитину було влаштовано у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Крім цього, влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя здійснюється за письмовою згодою її батьків чи інших законних представників. У випадку, якщо мати чи батько дитини є неповнолітніми, окрім їхньої згоди на влаштування дитини у сім'ю патронатного вихователя, також потрібна згода їхніх батьків.

У разі відібрання дитини у батьків чи інших законних представників, чи за відсутності відомостей про місце їх перебування, а також за наявності безпосередньої загрози життю чи здоров'ю дитини, влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя здійснюється без згоди батьків, інших законних представників.

Дитина, влаштована в сім'ю патронатного вихователя, має право підтримувати особисті контакти з її батьками та іншими родичами та у неї зберігається право на аліменти, пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до влаштування в сім'ю патронатного вихователя.

Патронатні родини – унікальна для нашої країни послуга, що з'явилася в рамках здійснення соціального експерименту Партнерством «Кожній дитині» у 2009 році. Станом на 01 жовтня 2020 року в Україні діє 160 сімей патронатних вихователів. Загальна кількість дітей, які скористалися цією послугою і уникнули наслідків інституційного впливу – 846. Із 611 дітей, які вибули із патронату – 273 повернулися до біологічних родин, 297 – влаштовано до сімейних форм виховання, 40 дітей, на жаль, влаштовано до закладів державного утримання.

Аналізувати роботу з дітьми, що мають статус слід, враховуючи тенденції, які активно розвиваються на часі. Як зазначалося нами раніше, що процес деінституціалізації, який розпочався в Україні з 2006 р. був визначальним і переломним роботі з дітьми, що проживають поза біологічними родинками. Деінституціалізація передбачає комплекс дій з виведення дітей із державних установ піклування з метою створення умов для виховання та розташування дітей поза закладами інтернатного типу [26].

Доведеним є той факт, що первинним у системі опіки над дитиною має бути сімейна форма, проте перехід до заміни державних шкіл інтернатів та дитячих будинків потребує поетапного впровадження. Сучасна система опіки над дітьми-сиротами має поєднувати два напрями: реорганізацію інтернатних установ та розвиток форм сімейної опіки [82].

Основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є:

- створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї та створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку;
- підготовка дітей до самостійного життя;
- захист майнових, житлових та інших прав та інтересів таких дітей;
- створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки дітей до самостійного життя;
- забезпечення права на здоровий розвиток;
- забезпечення соціально-правових гарантій;
- створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги;
- формування системи соціальної адаптації;
- забезпечення вільним вибором сфери професійної діяльності, яка б оптимально відповідала потребам та бажанням особистості дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, а також особи із їх числа та запитам ринку праці;
- вжиття вичерпних заходів щодо забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги на підставах та в порядку, встановлених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги.

Перед усіма дотичними до сфери охорони дитинства органами, стоїть амбітне завдання – забезпечити реформування системи інституційного догляду та виховання дітей. Це передбачає створення на рівні кожної територіальної громади системи соціальних послуг для сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Це дасть можливість поступово зменшити наповнення інтернатів дітьми за заявами батьків, та з часом призведе до їх ліквідації.

Не зважаючи на розвиток сімейних форм влаштування для дітей зі статусом та активне просування державою і громадою послуги з патронату над

дитиною, влаштування дітей до закладів державної опіки залишається актуальним. Це відбувається за різних причин. Наприклад, існує суттєва проблема в тривалому часі прийняття судових рішень, стосовно визначення статусу дітей. Також наявна кількість сімей патронатних вихователів не може прийняти всіх дітей, що потребують влаштування, а відсутність вищевказаних рішень йде в розріз з чинним законодавством щодо часу перебування дітей в патронаті.

На сьогодні понад 750 закладів інституційного догляду функціонує на території нашої держави. На разі найактуальніше завдання – зменшити кількість дітей, які перебувають в інтернатах цілодобово [26].

Кількість дітей з родин стає дедалі більше. 2000 року таких дітей в інтернатах було 60%, сьогодні – 92%. Це пов'язано з тим, що батькам простіше віддати дитину в інтернат, ніж отримати соціальні послуги вдома.

Також варто зауважити, що серед дітей в інтернатних закладах – 90% мають біологічних батьків чи цілком дієздатних родичів. В пріоритетах наразі – кожне рішення щодо поміщення дитини за заявами батьків до загальноосвітнього інтернатного закладу від недавнього часу здійснюється лише за висновком Комісії з питань захисту прав дитини, робота якої забезпечується службами у справах дітей, (Постанова 575).

Не зважаючи на однозначну шкоду інституційного догляду – зміна системи інституційного догляду та виховання дітей не може полягати просто в закритті інтернатів. Вона передбачає створення системи, яка забезпечує догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі, а ліквідація відповідних закладів – це наслідок того, що відсутня потреба у влаштуванні дітей до них [82].

Уряд підтримав план щодо реформування системи інтернатів. Документ передбачає, що до 2024 року кількість інтернатних закладів повинні скоротитися на 75%. Так, замість 718 діючих інтернатних закладів

функціонуватиме не більше 180, в яких перебуватиме не більше 16 тисяч дітей, замість 63 тисяч сьогодні.

Заступник Міністра поінформував, що у 2019 році у 38 (дитячі будинки для дітей до 4 років) таких закладів було направлено майже 2300 дітей, з 2020 року МОЗ планує припинити влаштування здорових дітей відповідного віку у будинки дитини, тому розвиток патронатних сімей є сьогодні на часі.

Постановою Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 576 внесені зміни до Типового положення про комісію з питань захисту прав дитини і Положення про загальноосвітній навчальний заклад, згідно з якими обмежено перелік підстав для зарахування дітей до інтернатних закладів, а також забезпечено колегіальне прийняття таких рішень (Постанова 576). Процес поповнення інтернатів дітьми суттєво ускладнюється, оскільки відповідно до постанови влаштування дитини до загальноосвітньої школи-інтернату батьки зобов'язані надати рішення комісії з питань захисту прав дитини про доцільність такого влаштування. Суб'єкти соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, які входять до складу комісії, зобов'язані вжити вичерпних заходів щодо соціальної підтримки родини з метою недопущення потрапляння дитини до інтернату.

Таким чином кожна територіальна громада (район, місто, село та селище об'єднаної територіальної громади) наразі буде нести відповідальність за влаштування дітей, що проживають на її території, до закладів інстититуційного догляду та виховання дітей і знати про це (раніше батьки зверталися до структурних підрозділів з питань освіти засновників таких закладів, у переважній більшості обласного рівня, оминаючи виконавчі органи своєї громади за місцем проживання) [108].

Згідно з постановою зарахування учнів до загальноосвітніх шкіл-інтернатів можливе тільки за умови, якщо через стан здоров'я чи режим робочого часу батьків дитини або осіб, які їх замінюють, ускладнюється

виховання і догляд дітей (тривале стаціонарне лікування, роз'їзний характер роботи, змінна робота, вахтовий метод роботи).

Важливо, що малозабезпеченість, статус одинокої матері або одинокого батька, багатодітність, безробіття, внутрішнє переміщення сім'ї не можуть бути об'єктивними підставами зарахування учнів до загальноосвітніх шкіл-інтернатів. (пос черніг)

Забезпечення зростання дитини в сім'ї повинно бути пріоритетом в усіх сферах державного управління, пов'язаних з реалізацією прав дитини [26]. При цьому держава є головною стороною, відповідальною за перехід від інституційного до сімейного догляду та виховання дитини, а дії щодо підготовки та впровадження реформи координує Кабінет Міністрів України. Метою Стратегії є зміна системи інституційного догляду та виховання дітей на систему, яка забезпечує догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі.

На сьогодні в Україні існує чотири форми сімейного влаштування для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [109].

Перша пріоритетна форма – родинна опіка. Опіка, піклування – влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України, які перебувають переважно в сімейних, родинних відносинах із цими дітьми з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку, захисту їх прав та інтересів[106]. За даними Міністерства соціальної політики в 2019 році 4904 дитини були взяті сім'ями під опіку.

Усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах сина або дочки, що здійснене на підставі рішення суду[138]. Дана форма є надзвичайно популярною адже велика кількість сімей за різних обставин позбавлена можливості мати дітей. Так за 11 місяців 2018 року в Україні були усиновлені 1547 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дані приведені Мінсоцполітики.

Прийомна сім'я – сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [111]. Якщо говорити про прийомні сім'ї, то станом на жовтень 2020 їх було 3200 в них проживали у них 6 тисяч дітей.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [110]. За даними Міністерства соціальної політики кількість дитячих будинків сімейного типу в Україні постійно збільшується, на сьогодні їх 1180, там виховується понад 8 тисяч дітей.

Малий груповий будинок – заклад соціального захисту, що призначений для тривалого (стаціонарного) перебування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі дітей з інвалідністю, в умовах, наближених до сімейних [112]. Це певною мірою тимчасовий вихід із ситуації, коли мова йде про дітей, яким держава не змогла знайти сім'ю. Статусних дітей з інвалідністю, зазвичай, не всиновлюють. Тому запровадження саме такої форми виховання, як малі групові будинки, може стати альтернативою інтернатних закладів.

Малий груповий будинок «Хеппі хоум» є першим закладом, який відкритий повністю за кошти благодійного фонду. Засновником закладу є Міжнародний благодійний фонд «У колі друзів» у співпраці зі Службою у справах дітей та сім'ї міста Києва. Заклад «Хеппі хоум» призначений для тривалого (стаціонарного) проживання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі, дітей з інвалідністю, та осіб з їх числа шляхом їх догляду та виховання в умовах, максимально наближених до сімейних. Цей малий груповий будинок розрахований на проживання 6 дітей. На сьогодні до закладу вже влаштовано 5 дітей з інвалідністю. До цього всі

вони перебували в будинку дитини. На разі 45 дітей з інвалідністю очікують на влаштування в малі групові будинки.

Метою діяльності закладу є проживання, виховання, догляд та соціальна адаптація дітей в умовах, наближених до сімейних, з метою реінтеграції дитини в сімейне середовище, її підготовки до самостійного життя та соціалізації в громаді, а також сприяння поверненню дитини в біологічну сім'ю або влаштування до сімейних форм виховання. Ще один малий груповий будинок існує в Дніпропетровській області та один в СОС дитячі містечка.

За інформацією аналітичного центру АМУ – на сьогодні в Україні функціонує недостатня кількість малих групових будинків, а частина органів місцевого самоврядування не спроможна самостійно збудувати такий заклад за рахунок власних коштів.

Як зазначено на сайті організації Альянс Україна без сиріт – багато дітей підліткового віку, які проживають в інтернатах, мають дуже низькі шанси потрапити у сім'ю. Вони залишаються самоті зі своїми проблемами, а після виходу з інтернату не готові до життя поза межами закладу. Але навчити їх вирішувати власні проблеми, допомогти у соціалізації та адаптації до самостійного життя можна через особисте наставництво. Наставництво – це добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає у інтернатному закладі, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя [39]. Наставника може мати дитина віком від 0 до 18 років, яка проживає у закладах інституційного догляду, незалежно від того, має вона офіційний статус сироти чи ні. Організація наставництва здійснюється центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання дитини. Згідно статистичних даних сайту громадської організації «Одна надія» на сьогодні 1456 дітей в Україні мають наставників, до цього процесу залучено 33 партнерських громадських організацій.

Без сумніву, проблема соціального сирітства вимагає варіативних підходів і методів у рішенні даного питання. Однак необхідно ще раз підкреслити, що відсутність ефективної системи профілактики сирітства, що повинна виражатися у своєчасному виявленні сімей і дітей групи ризику, діагностики й допомоги, є визначним чинником, що приводить до росту сирітства [60].

Важливо зазначити, що особи чи родини, які прийняли рішення створити родини замісного виховання для дітей-сиріт чи дітей позбавлених батьківського піклування, надавати послугу з патронату для дітей в складних обставинах чи стати наставниками – в обов'язковому порядку (за виключенням родинної опіки чи родинного усиновлення) проходять навчання за спеціальними програмами. Це є важливим надбанням нашої держави – надавати допомогу травмованим дітям професійно, забезпечувати сталість влаштування шляхом попереднього «примірювання» кандидатами в батьки нових соціальних ролей та врахування всіх соціально-психологічних особливостей дітей, які проживають поза біологічними родинами.

В наслідок реалізації Національної стратегії реформування інтернатних закладів передбачається досягнення таких результатів:

- збільшення щороку (починаючи з 2018 року) кількості дітей, охоплених інклюзивним навчанням, на 30 відсотків загальної кількості дітей з особливими освітніми потребами;
- збільшення щороку (починаючи з 2018 року) чисельності забезпечених житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа на 20 відсотків загальної кількості таких осіб, які перебувають на квартирному обліку;
- зменшення щороку (починаючи з 2018 року) кількості дітей, які виховуються в закладах інституційного догляду та виховання дітей, на 10 відсотків кількості таких дітей станом на 1 січня 2018 року;

- скорочення щороку (починаючи з 2019 року) кількості закладів інституційного догляду та виховання дітей (крім спеціальних шкіл-інтернатів і навчально-реабілітаційних центрів) на 10 відсотків кількості таких закладів, спеціальних шкіл-інтернатів та навчально-реабілітаційних центрів на 5 відсотків кількості таких закладів станом на 1 січня 2018 року;

- припинення з 2020 року влаштування дітей віком до трьох років до закладів інституційного догляду та виховання дітей;

- припинення до 2026 року діяльності всіх типів закладів інституційного догляду та виховання дітей, у яких проживає більше ніж 15 вихованців;

- зменшення до 2026 року кількості дітей, які виховуються в системі альтернативного догляду, до 0,5 відсотка загальної кількості дитячого населення;

- надання (починаючи з 2026 року) неурядовими організаціями не менше ніж 50 відсотків соціальних послуг дітям і сім'ям з дітьми на замовлення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

- забезпечення випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей піклувальників послугами соціального супроводу з метою їх інтеграції у суспільство, підготовки до самостійного життя;

- забезпечення у кожній територіальній громаді дітям та сім'ям з дітьми доступу до послуг відповідно до їх потреб [26].

Як показує практика, моделей соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування досить багато. Аналіз інноваційних проектів показує, що адаптація сиріт до самостійного життя відбувається за певних умов. Перше спільна діяльність дорослих дітей спрямована на поступове підвищення рівня самостійності дітей-сиріт; у дітей є можливість установити з дорослим постійний емоційний контакт, що заохочується й підтримується з

боку наставника; створено педагогічне, соціально реабілітаційне середовище; робота проводиться не менше трьох років.

Вдалим прикладом адаптації дітей та інтеграції міжнародного досвіду до національної системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami – результати діяльності міжнародної Благодійної організації СОС Дитячі Містечка в Україні. Свою діяльність в нашій країні організація розпочала у 2003 році та працює задля попередження сирітства в Україні, розвитку сімейних форм виховання для дітей, позбавлених батьківського піклування та підтримки молоді, яка виходить з-під опіки.

СОС Дитячі містечка чи не єдина організація в Україні, що комплексно підходить до проблеми сирітства, працюючи не лише з наслідками, а й над профілактикою – шляхом підтримки вразливих родин. Такий підхід ми вважаємо на разі найбільш дієвим і ефективним для застосування в сучасних умовах. В тому разі, коли зберегти рідну родину не вдається, то зусиллями даної організації забезпечується право дитини у сімейних формах виховання, керуючись виключно інтересами дитини. Важливе місце займає і підготовка дітей до самостійного життя, підтримка їх після досягнення повноліття. Згідно статистики, розміщеної на офіційному сайті СОС Дитячі містечка Україна - за 17 років діяльності більш як 250 дітей знайшли нові родини, більше 5000 тисяч дітей змогли залишитися у своїх сім'ях, понад 80000 дітей та дорослих отримали необхідну допомогу.

Працює організація в м. Києві, в м. Бровари Київської області та в Луганській області. СОС Дитяче Містечко Бровари – це 14 прийомних родин і дитячих будинків сімейного типу та 2 родини короткотривалого перебування, що разом виховують більше сотні дітей. У кожному сімейному будинку на чолі з батьками-вихователями (мамою або сімейною парою) живуть 4-9 дітей різного віку і статі. Кожна сім'я живе своїм життям: планує і витрачає сімейний бюджет, вирішує, як проводити дозвілля, куди поїхати, створює свою унікальну

атмосферу затишку і комфорту в будинку. Діти відвідують звичайні школи і дитячі сади, поліклініки, отримують додаткову освіту. У розвитку дітей батькам-вихователям допомагають фахівці СОС Дитячого Містечка. Ведеться планування індивідуального розвитку кожної дитини, де враховуються всі особливості, потреби, можливості дитини.

Також 17 молодих людей під супроводом організації проживають за межами СОС Дитячого Містечка Бровари, а 8 – у малому груповому будинку у Києві, що створений організацією у 2018 році.

В Луганській області у співпраці з державними партнерами цією організацією було створено 6 прийомних сімей, інтегрованих у громаду. Наразі підтримку отримують 14 сімей, в яких виховується 41 дитина. У 2019 році було відібрано і навчено перші 5 патронатних сімей у Луганській області.

Таким чином, аналіз сучасних моделей профілактики сирітства виявляє різноманіття організаційних підходів у рішенні проблеми, однак на рівні педагогічної системи розвитку особистісного потенціалу дитини-сироти, пояснення методологічних підходів його особистісного саморозвитку, подібних підходів не спостерігається. Разом з тим, педагогіка соціально-культурної діяльності покликана стати найважливішою умовою розвитку самостійності, ініціативи, знаходження сенсу життя, творчого розвитку й самореалізації дитини-сироти [54].

Проводячи аналіз національного досвіду соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami, враховуючи роботи сучасних дослідників і статистичні дані нами зроблено наступні висновки:

1. За останні роки в Україні були досягнені значні успіхи у сфері соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami. Цей факт виражається як у різновидах послуг та форм влаштування і в статистичних даних кількості дітей, які виховуються в сімейних чи наближених до сімейних умовах.

2. Соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинami виражається двома чіткими векторами – робота з дітьми, що мають ризик розлучення з родинami і мають головну потребу у вигляді збереження власної родини та робота з дітьми, які мають відповідні юридичні статуси і потребують влаштування в альтернативні сімейні форми.

3. На сьогодні в Україні існують 4 форми сімейного влаштування дітей: усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Активно розвивається комплексна послуга з патронату над дитиною, малі групові будиночки та наставництво.

4. Гостро постає проблема в тривалому часі прийняття судових рішень, стосовно визначення статусу дітей. Існуюча кількість сімей патронатних вихователів не може прийняти всіх дітей, що потребують влаштування, а відсутність вищевказаних рішень йде в розріз з чинним законодавством щодо часу перебування дітей в патронаті та не дає можливості влаштування їх в сімейні форми.

2.3. Методичні рекомендації щодо удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami

На основі аналізу науково-методичної літератури, систематизації та узагальнення зарубіжного і національного досвіду роботи з дітьми, що проживають поза біологічними родинami нами були напрацьовані методичні рекомендації задля удосконалення роботи з даною категорією.

Система соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami є багаторівневою. Найвищий рівень – це рівень державної політики та законотворчого процесу. Другий, але не менш важливий (у зв'язку із майже завершеною децентралізацією) – це рівень громади. Третій рівень – це безпосередні надавачі (фахівці соціальної роботи, психологи, педагоги, фахівці

соціальної сфери різних рівні) та отримувачі послуг (діти, що проживають поза біологічними родинами, сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах та ін). Ці рівні є взаємопов'язаними і взаємопроникними.

Відповідно, наші рекомендації будуть розподілені за вище вказаними рівнями: 1. держава, 2. громада, 3. надавачів та отримувачів послуг.

1. Рівень держави.

Законодавство України декларує широкі гарантії захисту прав дитини. Створено систему інституцій, покликаних захищати права дитини, серед яких Уповноважений Президента України з прав дитини, міністерства соціальної політики, охорони здоров'я, освіти і науки, судові, правоохоронні органи, прокуратура, науково-дослідні інститути, значна кількість громадських організацій. Водночас не забезпечується належний стан охорони прав дітей, залишається малоефективною система контролю за дотриманням законодавства у цій сфері. Про це свідчить зростання кількості звернень про порушення прав дітей, кількість зафіксованих випадків жорстокого поводження з ними, мають місце випадки недотримання прав дітей на охорону здоров'я, освіту, забезпечення житлом.

Зростає рівень дитячої захворюваності, чисельність ВІЛ-інфікованих дітей і хворих на туберкульоз, збільшується число підлітків, схильних до вживання алкоголю, наркотиків, що створює загрозу для відтворення людського капіталу. Не вирішено низку правових проблем дітей-інвалідів, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Не визначено дисциплінарну відповідальність як посадових осіб, так і громадян за неналежну реалізацію прав і свобод дітей та допущених при цьому зловживань. Отже, у вітчизняній державній політиці у сфері захисту прав та благополуччя дітей існує чимало проблем, які потребують невідкладного вирішення.

Разом з тим, наявність законодавчої бази з питань захисту прав дітей, не забезпечує в повній мірі ефективність реалізації положень вітчизняного

законодавства. Відомі численні факти порушень прав дітей. Зокрема, аналіз звернень до Уповноваженого Президента України з прав дитини виявив зростаючу потребу в правовому захисті та охороні дитинства, серед яких найбільш типовими були: захист житлових і майнових прав дітей; захист прав дітей-сиріт та дітей з багатодітних родин, неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом; захист від насильства над дітьми; від загрози життю й здоров'ю дітей, які перебувають у зоні військового конфлікту; розв'язання конфліктів між батьками щодо місця проживання дитини; скарги на дії або бездіяльність місцевих органів влади тощо. Отже, на жаль прослідковується виявлення зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони та зв'язки, через що залишається не в повній мірі дієвою практика застосування положень законодавства.

Перманентні зміни функцій, повноважень і підпорядкування органів державної влади, відповідальних за захист прав і благополуччя дітей, не сприяють підвищенню ефективності державної політики у цій сфері. Потребує посиленої уваги стан реалізації прав дітей з категорії внутрішньо переміщених осіб, дітей учасників АТО, які загинули або стали непрацездатними.

В українському законодавстві санкції за порушення прав дітей зібрані у Сімейному, Кримінальному та Цивільному кодексах, проте частина порушень статистично не обліковуються, що свідчить про відсутність механізмів реагування на порушення, тому детального аналізу потребують державні механізми захисту прав дитини. Також важливо проводити щорічні статистичні перевірки кількості дітей-сиріт, дітей, залишених без батьківського піклування, неблагополучних сімей, в яких виховуються діти, щоб у подальшому своєчасно вживати заходи щодо покращення становища цих дітей задля спільного благополуччя.

Рівень громади.

Фахівці системи соціального захисту ОТГ мають постійно проходити навчання щодо підтримки укріплення родини та підтримки дітей, що вилучені чи можуть бути розлучені з родинами. Запорукою успіху на нашу думку буде:

- використовувати набуті знання в практичній діяльності, спрямовуючи власну професійну компетентність на безумовне та належне дотримання чинного законодавства, нормативно-правових актів в частині забезпечення реалізації прав та законних інтересів дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- визначати пріоритетні напрямки поліпшення становища дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, їх соціального захисту;
- розробляти та сприяти реалізації на відповідній території заходів, спрямованих на забезпечення прав і інтересів дітей, профілактику правопорушень серед неповнолітніх;
- виявляти сім'ї (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснювати соціальний супровід таких сімей (осіб);
- здійснювати регіональний/місцевий облік дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих під опіку, піклування, до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу;
- вирішувати питання тимчасового влаштування дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей, які залишились без батьківського піклування, в сім'ї громадян інше.

В умовах децентралізації влади варто розробити методику визначення оптимального числа служб у справах дітей, соціальних служб з надання соціальних послуг сім'ям з дітьми на місцевому рівні, чисельності працюючих у цих інституціях. Сьогоднішня тенденція щодо їх скорочення заради начебто економії фінансових ресурсів може призвести до значного, а можливо й незворотного погіршення показників охорони дитинства в цілому.

Ключовими завданнями подолання нерівності є удосконалення системи надання інтегрованих соціальних послуг та підвищення їх якості та доступності, у тому числі шляхом запровадження сучасних міжвідомчих підходів, кейс-менеджменту та надання соціальної підтримки на місцевому рівні.

Створення механізмів реалізації прав дітей та інвестування у їх розвиток визначаються пріоритетами локального розвитку. Вважаємо за необхідне на рівні громади:

- організації міжвідомчої взаємодії та співпраці органів і служб у справах дітей, налагодження роботи в мультидисциплінарній команді;
- впровадження прогресивного позитивного досвіду щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до сімейних форм виховання;
- розроблення і здійснення заходів, спрямованих на запобігання дитячій бездоглядності;
- забезпечення, в межах повноважень, безпечного та змістовного оздоровлення і відпочинку дітей;
- розроблення інформаційно-аналітичних і статистичних матеріалів щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- сприяння проведенню інформаційних кампаній щодо популяризації сімейних форм виховання з метою реалізації права кожної дитини на проживання в сім'ї.

3. Рівень надавачів і отримувачів соціальних послуг.

Методичні рекомендації в своїй основі покладаються на певні соціально-психологічні особливості дітей, які виникли внаслідок розлуки їх із біологічними родинами, незалежно від обставин за яких це відбулося. Також враховані визнані форми і методи роботи з дітьми, які проживають поза біологічними родинами.

Отже, як зазначалося раніше, для дітей даної категорії характерними є наступні особливості: проблеми із самооцінкою, труднощі у процесі соціалізації, недостатня підготовка до самостійного життя, непережиті травми чи наслідки втрат, розрив у стосунках із біологічними родичами (проблеми із ідентичністю), слабка здатність до встановлення безпечної прив'язаності.

Тож, схарактеризуємо практичні методи та форми роботи по кожній вказаній вище групі проблем.

Самооцінка дітей напряду залежить від того, яке середовище їх оточує та як спілкуються з ними найближчі люди, адже їхній думці дитина довіряє. Саме ця думка і формує дитяче уявлення про себе.

На самооцінку дітей, що проживають поза біологічними родинами негативний вплив могла вчинити якась стресова подія (насильство, покарання, серйозна втрата абощо) або й незначна, – наприклад, зауваження батьків, коли неправильно було виконане домашнє завдання.

Наведемо кілька універсальних порад, що можуть бути надані для формування в дітей адекватної самооцінки:

1. Не варто оберегати дитину від повсякденних справ, та прагнути вирішувати за неї всі проблеми. Важливо не перевантажувати дитину непосильними для неї справами (наприклад дитина, що виховувалася в закладі не зможе виконати просте прохання – сходити за покупками чи приготувати просту страву). Оптимально, коли дитина виконує доступні їй завдання і одержує задоволення від зробленого.

2. Не потрібно перехвалювати дитину, але не можна забувати заохочувати її, коли вона цього заслуговує. Необхідно заохочувати в дитині ініціативу. Нехай вона буде лідером усіх починань, але також не варто приховувати, що інші можуть робити щось краще за неї. Можна заохочувати інших у присутності дитини, підкреслювати достоїнства іншого і демонструвати, що ваша дитина також може досягти цього.

3. Показувати своїм прикладом адекватність ставлення до успіхів і невдач. Оцінювати вербально свої можливості й результати справи.

4. Ні в якому разі не можна порівнювати дитину з іншими дітьми (ця порада слухна не лише у випадку дітей, що проживають у родинх замісного виховання). Порівнювати варто дитину із самою собою на попередніх етапах.

Для виконання останньої рекомендації ефективним буде разом з дитиною створювати «Скарбничку досягнень» (додаток А). Дану гру можна використовувати спочатку для підняття самооцінки дитини в цілому, а потім для підвищення віри в свої сили в будь-якій конкретній справі. Це весела гра, може перерости в звичку бачити і цінувати свої маленькі перемоги кожен день. Можна досягти такої глобальної мети, якщо систематично використовувати цей ігровий прийом. Надалі можна замінити його усним обговоренням своїх щоденних досягнень.

Вдала методика, на наш погляд, для роботи з самооцінкою – «Зірка квартири № 10» (додаток Б). Суть методики полягає у створенні в квартирі, де проживає дитина стенду, який присвячений їй. Час його використання, припустимо тиждень або два. На цей період дитина стане «зіркою вашої квартири», так як всі інші члени сім'ї будуть стежити за її успіхами, відзначати її позитивні сторони. У центрі стенду розміщується фотографія дитини. Протягом зазначеного часу на цьому стенді повинні з'являтися написи, зроблені членами сім'ї, які стосуються як постійних характеристик дитини, які вони цінують, так і тих її досягнень і добрих справ, які вони помітили за поточний день. При бажанні дитина і сама може додати замітку про себе.

«Посилене бомбардування» – ще один інструмент у роботі з дітьми, що мають неадекватну (переважно занижену) самооцінку (додаток В). Мета – сфокусувати увагу на позитивних якостях і сильних сторонах особистості. Дану вправу можна виконувати як в групі, так і разом з психологом на індивідуальній консультації.

Дорослим, що дотичні до роботи з дітьми, які проживають поза біологічними родинami слід уважно стежити за своєю мовою. Важливо, що дитину можуть ранити навіть самі невинні слова чи жарти. The Huffington Post розповідає про 25 фраз, які допоможуть підняти самооцінку у дитини і збільшити її впевненість у собі. (додаток Г)

Також психологи пропонують «15 найбільш дієвих стратегій поведінки», які допоможуть сформувати у дитини адекватну самооцінку. (додаток Д). Наступними охарактеризуємо рекомендації щодо труднощів у процесі соціалізації та недостатньої підготовленості до самостійного життя.

Для входження в суспільство особам даної категорії необхідно забезпечити участь та запобігти тому виключенню, з яким стикаються випускники закладів. Участь молодшої людини забезпечують шляхом:

- довірливого спілкування (інформування з усіх питань, які стосуються молодшої людини, підтримка у формулюванні питань та щирість у відповідях);
- поваги до її думок, поглядів і життєвого досвіду;
- спільного прийняття рішень (увага до того, що є важливим для молодшої людини, навіть якщо це не зовсім збігається з цілями запланованої діяльності; надання можливості вибору та наділення повноваженнями);
- підтримки ініціатив (визнання того, що молоді люди мають таланти, сильні сторони і навички, а також слабкі і вразливі місця; орієнтація на майбутнє, а не на минуле).

Науковцями та практиками пропонуються наступні етапи індивідуальної роботи з випускником інтернатного закладу [66]:

1. Знайомство, налагодження контакту з молодшою людиною.
2. Оцінка потреб та компетенцій.
3. Розроблення індивідуального плану підтримки у перехідний період від проживання в інтернатному закладі до самостійного життя.
4. Реалізація індивідуального плану.

5. Перегляд індивідуального плану, корекція, за потреби, та продовження його реалізації.

6. Завершення діяльності в межах індивідуального плану.

7. Моніторинг та підтримка стабільності досягнутих результатів.

Також серед даної групи дітей практикується використання групових методів роботи. Центрами соціальних служб ефективно використовується «Програма підготовки до самостійного життя випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу» (затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 27.09.2018 № 1428).

Метою програми є формування компетентностей дітей, які перебувають у закладах інституційного догляду та виховання, та осіб з числа вихованців прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу в питаннях соціальної інтеграції, успішного самостійного життя, мотивування до усвідомленого та відповідального життєвого вибору [113].

Наступний дієвий приклад реалізації завдань соціалізації та підготовки до самостійного життя випускників інтернатних закладів відображено у тренінговій програмі, розробленій МБО «Партнерство «Кожній дитині» [66]. Тренінгова програма націлена на підвищення соціальної компетентності молодих людей «Як стати успішним». Мета даної програми – мотивувати молодих людей до пізнання самих себе та інших, спонукати до усвідомленого життєвого вибору і відповідального ставлення до власного життя, розвивати навички та вміння, необхідні для повноцінної соціальної інтеграції й успішного самостійного життя. Програма складається із 6 модулів.

В цій програмі особливо імпонують її базові принципи:

- участь молодих людей, мотивування й наснаження до активності та відповідальності;
- орієнтація на сильні сторони та ресурси молодих людей;

- комплексність і послідовність.

Діагностика в сфері профорієнтації включає методики на виявлення інтересів, когнітивних та спеціальних здібностей, психомоторні та особистісні тести. Як комплексний інструмент можливо використати тест «Велика п'ятірка». Модель особистості «Велика п'ятірка» вважається одним з найкращих способів описати характер людини. Це основа більшості сучасних досліджень особистості. Цей опитувальник побудований на основі сценарію, згідно якого опитуваний є випускником університету та шукає роботу.

Ціннісний аспект смисложиттєвих орієнтацій досліджують, послуговуючись методикою "Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості". Основою її є питальник, що дає змогу визначити спрямованість професійної, фінансової, сімейної, соціальної, суспільної, духовної, фізичної, інтелектуальної цінностей.

Методика "Життєве покликання" О. Моткова дає змогу виявити зміст і особливості реалізації життєвих призначень, діагностувати актуальні щодо цього внутрішні фактори (локус контролю, усвідомленість покликань, жорсткість життєвих призначень, віра у реальність життєвих покликань) та міру включеності досліджуваного в їх здійснення.

«Методика вивчення ціннісних орієнтацій» М. Рокича призначена для прямого рангування переліку цінностей. Автор відзначає два класи цінностей: термінальні – переконаність, що певна кінцева мета існування конкретної людини варта, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконаність, що певний образ дії або особистісні якості мають переваги в будь-якій ситуації.

Дослідження «Спрямованості особистості» (Б. Басса) проводиться для: визначення рівня спрямованості особистості на себе, на спілкування, на працю.

Тест «Моя майбутня професія» – допоможе дізнатися, чим варто займатися по життю і, який вид діяльності підходить молодій людині більше.

«Тест на профорієнтацію Дж. Холланда» (Голланда) для визначення професійних типів особистості.

«Карта інтересів» (модифікована методика А.Е. Голомштока) може допомогти впускнику обрати професію.

В літературі відзначено, що на даний час не існує методик, розроблених і стандартизованих для дітей саме цієї категорії [120]. Проте особлива соціальна ситуація розвитку приводить до специфічних відхилень і особливостей розвитку: емоційна та інтелектуальна пасивність, обмеженість життєвого досвіду і, як наслідок, уявлень про оточуючий світ, особливий тип взаємовідносин з ровесниками і дорослими. Ця обставина обмежує можливості застосування багатьох відомих психологічних методик.

Оскільки батьки є найважливішими людьми в житті дитини, їх втрата є найтяжчою. Розлучення з батьками не тільки дуже болюче, але й потенційно небезпечне переживанням для дитини.

Психологічна допомога дітям, які зазнали впливу психотравмувальної ситуації, складається з таких етапів:

- відновлення відчуття безпеки — зняття тілесного та емоційного напруження, послаблення тих жорстких механізмів захисту, які виникли у відповідь на кризову ситуацію.
- відновлення та зміцнення психологічних ресурсів дитини — сприяння активізації природних ресурсів психіки дитини, на основі яких уможливорюється вихід із кризових станів;
- відреагування негативних переживань, пов'язаних із психотравмувальними чинниками, — створення умов для прямого чи символічного прояву та копінування сильних негативних переживань, які можуть впливати на розвиток;
- активація природних механізмів самоцілення, адаптація до нових обставин — заохочення та зміцнення позитивних зрушень у станах дітей,

активізація природного середовища самозцілення (спілкування з однолітками, відвідування гуртків за інтересами, сприятливе дозвілля з родиною, заняття творчістю тощо).

Фахівцю варто усвідомлювати, що соціально-психологічна робота з дітьми має бути цілеспрямованою, комплексною та стабільною. Розлучення дитини із сім'єю (нехай і за згодою батьків) не тільки негативно позначається на психічному стані дитини, а й призводить до глибоких деформацій у самій сімейній системі, яка поступово «адаптується» до її відсутності.

Рекомендуємо використовувати наведені нижче методики для роботи з дітьми, що переживають травму чи розлуку з батьками.

Вправа «Маски» (додаток Е). Мета – самовираження, розвиток самосвідомості, робота з різними емоціями і станами. Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині намалювати на заготовлених трафаретах масок ті емоції, які вона найчастіше переживає. Дитина розфарбовує маску, спираючись на свої відчуття. Це може бути маска клоуна, веселого або злого, або маска, просто розфарбована в різні кольори, малюнками тощо. Після того, як дитина зобразить на масках емоції, їй пропонують розповісти історію про кожну маску.

Діагностично-терапевтична казка «Пташенята» (додаток Ж). Допоможе перевірити ставлення дитини-дошкільника до розлуки з батьками. Також казка може показати ресурси дитини для переживання розлуки чи втрати.

Методика «Книга життя» (додаток З). Мета: усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя. «Книга життя», створена дитиною разом із фахівцем, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти й примиритися з тим, що з нею сталося: чому, коли і як їй довелося розлучитися з батьками і що відбулося далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово,

які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів). Зазвичай це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя. «Книга життя» допоможе дитині зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї дитина фактично позбавляється права «суспільно схвалено» говорити про своє минуле. Також для психолога або соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над «Книгою життя» надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

Особливої уваги потребує робота, коли є шанси дитини на повернення у біологічну родину. Фахівці чи психологи можуть скористатися наступними рекомендаціями аби підготувати батьків до зустрічі з дитиною та підвищити шанси на те, що ця зустріч матиме позитивний ефект.

Правила для батьків на зустрічі з дитиною:

1. Батьки не повинні вводити дитину в оману, говорити завідомо неправдиві речі.
2. Гостинці для дитини — це необов'язкова умова зустрічі.
3. Вживання алкоголю напередодні й під час зустрічі — неприпустиме.
4. Зовнішній вигляд батьків (у тому числі одяг) повинен бути охайним.
5. Батьки не повинні опосередковано провокувати дитину на втечу з установи («Я за тобою дуже сумую, хочу, щоб ти приїхав додому»).
6. Батьки не повинні перекладати відповідальність за те, що трапилося, на дитину.
7. Батьки не повинні висловлюватися негативно на адресу родичів або фахівців.

8. Батьки повинні ввічливо розмовляти з опікунами дитини.

Під час зустрічі з батьками чи розширеною сім'єю можна систематизувати сімейні історії, використовуючи методику «Генограма» (додаток К). Генограма в психологічній роботі може виконувати кілька функцій: бути інструментом психологічної роботи, становити графічну форму сімейного родоводу, на якій особливим чином за допомогою символів записується інформація про членів сім'ї принаймні в трьох поколіннях, бути інструментом збору інформації про сім'ю. Методика зручна для безпечної психологічної роботи з батьками, повертає їх у дитячу позицію, а з неї знову в батьківську. У процесі складання генограми клієнтів не оцінюють як батьків, а надають підтримку, бо ця робота важлива як для дитини, так і для них самих.

Для відновлення батьківської відповідальності щодо дитини добре використовувати також методику «Лінія життя родини» (додаток Л). Вона допомагає в зборі інформації про сімейну історію й розробці робочих гіпотез.

Власний негативний дитячий досвід багато в чому накладає відбиток на взаємини батьків і дитини. У цьому контексті в роботі з батьками можуть бути використані наступні вправи.

Вправа «Батьківські установки» (додаток М). Батькам пропонують «класичні» установки батьків на кшталт «не бігай» «не чіпай», «не кричи» і т.д. Далі їм пропонують змінити негативну установку на позитивну.

«Намалюй своє дитинство» (додаток Н). Психолог звертає увагу на те, які почуття переживають батьки, дивлячись на малюнок, і дає зворотний зв'язок.

Для діагностики та корекція дитячо-батьківських відносин рекомендуємо використовувати методику «Спадщина» (додаток О) Мета: формування адекватних уявлень про свою біологічну сім'ю, виявлення сильних і слабких сторін свого роду, інтеграція сімейного досвіду для адаптації в сім'ї.

Важливим є момент співпраці фахівців та психологів із тими людьми, які на певному етапі беруть на себе відповідальність за виховання чужої дитини,

приймаючи її до себе в родину. Не залежно від форми влаштування та його тривалості цих людей слід ознайомити з загальними основними принципами роботи з дітьми, що за різних причин проживають поза біологічною родиною. Ми рекомендуємо застосовувати наступні принципи «терапевтичного виховання»:

1. Головне правило для батьків – спочатку подбайте про себе!
2. Не чекайте проблем, не намагайтеся їх передбачати, дійте на випередження.
3. Усі дорослі в сім'ї, у школі, на терапії повинні працювати у команді. Не дозволяйте дитині з порушенням прив'язаності налаштовувати вас один проти одного.
4. Атмосфера у вашій оселі має бути безпечна для дитини як в емоційному, так і фізичному плані.
5. Створюйте природні наслідки, щоб допомогти дитині бути відповідальною за свої вчинки. Але коли такі наслідки все ж виникають, виявіть співчуття до вашої дитини.
6. Уникайте сарказму та роздратування у спілкуванні з дитиною, спілкуйтеся з нею доброзичливим тоном, навіть коли не задоволені її поведінкою. Навіть якщо лаєте, використовуйте слова, що спонукають дитину до роздумів, а не зачіпають її гідність.
7. Заохочуйте дитину висловлювати будь-які свої почуття словами, а не руйнівними вчинками.
8. Будьте послідовні.
9. Пропонуйте дитині на вибір лише варіанти, що є нормальними для вас.
10. Уникайте суперечок з дитиною про те, хто головний.
11. Не втрачайте почуття гумору.
12. Реально оцінюйте можливості вашої дитини та розподіліть її обов'язки відповідно до її сил.

Вироблення рекомендацій, наданих у цьому підрозділі дає нам змогу зробити наступні висновки узагальнюючого характеру:

1. На сьогодні психологами, педагогами, фахівцями соціальної сфери напрацьована велика кількість методичних матеріалів у вигляді тренінгів, програм, анкет, психологічних батарей тестів, що можуть ефективно використовуватися у роботі з дітьми, що проживають поза біологічними родинами.

2. При виборі методів роботи із дітьми, що проживають поза біологічними родинами спеціалістом мають бути вивчені і враховані особливості конкретної дитини. Кожна історія розлучення дитини з її родиною є унікальною в першу чергу у відображенні в свідомості дитини і наслідках, які нею викликані. При роботі з такими дітьми головне – не нашкодити.

3. Замісні вихователі, приймаючи в свої родини дітей, стикаються з дуже непростим завданням створення терапевтичного середовища, у якому в дітей можуть сформуватися стосунки безпечної прив'язаності. Відповідальними дорослими мають бути створені належні умови для психологічного оздоровлення цих дітей та відновлення траєкторії їх здорового психологічного розвитку.

4. Всі методи, які застосовуються у роботі з дітьми, що проживають поза біологічними родинами мають бути спрямовані на посилення стабільності зв'язків дитини з дорослими, що піклуються про неї. Результатом роботи (чи близьким чи то віддаленим) є створення можливостей для відновлення розвитку дитини та в подальшому – змогу підготуватися до самостійного життя.

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши методичні основи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами ми дійшли наступних висновків:

1. Вивчення зарубіжного досвіду дає нам можливість говорити, в соціальній підтримці дітей, що проживають поза біологічними родинами за кордоном чітко декларується тенденція незворотного переходу від системи інституційного догляду до безперервного виховання в родині. Заклади для дітей, як все ж таки не можуть бути влаштовані в сімейне середовище, адаптуються своїми умовами і послугами максимально наближено до умов родини. Ключовою технологією соціальної роботи є ведення випадку, всі рішення, що стосуються дітей приймаються фаховою командою міжвідомчої чи міждисциплінарної взаємодії.

2. На разі нашої державою досягнені значні успіхи у сфері соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами. На сьогодні в Україні існують 4 форми сімейного влаштування дітей: усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. З'явилися та розвиваються нові форми допомоги дітям - комплексна послуга з патронату над дитиною, малі групові будиночки та наставництво.

3. Нами було виявлено, що соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинами виражається двома чіткими векторами – робота з дітьми, що мають ризик розлучення з родинами та робота з дітьми, які мають відповідні юридичні статуси. В обох випадках головним завданням є реалізація права дитини на виховання в сімейному оточенні. На жаль, існуюча кількість сімей патронатних вихователів не може прийняти всіх дітей, що потребують влаштування. Інституційні заклади догляду дітей продовжують існувати в нашій країні.

4. Нами напрацьовані методичні матеріали, що можуть ефективно використовуватися у роботі з дітьми, що проживають поза біологічними

родинами. При виборі методів роботи з дитиною чи родиною має обов'язково застосовуватись індивідуальний підхід.

Отже, через свою багаторівневість проблема соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами потребує розширення та поглиблення методичної бази. Методи, які застосовуються у роботі з дітьми, що проживають поза біологічними родинами мають враховувати індивідуальні особливості як групи так і кожної окремої дитини.

ВИСНОВКИ

Реалізувавши поставлену нами мету та виконавши визначений у магістерській роботі перелік завдань маємо підстави зробити наступні висновки:

1. Аналіз наукової літератури дав можливість визначити, що не зважаючи на сталий інтерес науковців до дослідження проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами проявляється недостатня розробленість означеного питання як на теоретичному, так і на методичному рівнях. Про це свідчить збільшення кількості дітей даної категорії в нашій державі.

Питання соціальної підтримки дітей, які проживають поза біологічними родинами у науковій літературі є актуальною науковою проблемою, а його вирішення передбачає необхідність опори на значний фонд теоретичних і практичних знань у галузі педагогіки, психології, права та соціальної роботи зокрема. Слід зауважити, що в розрізі питання соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами дослідники різних аспектів і прихильники протилежних підходів об'єднані головною думкою, яка трактує важливість проживання і виховання дитини і сімейному оточенні.

2. Аналіз сутності і змісту проблеми соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами мають певні соціально-психологічні особливості, які відображаються на різних рівнях життєдіяльності. Наслідки проявляються у фізичному розвитку дітей, психологічному стані, можливістю формувати і розвивати прив'язаності, розвитку мозку, мовленні та інтелекті. Проявляються ці наслідки у наступному:

- фізичний розвиток та моторні навички – характерна загальна фізична недорозвиненість;

- психологічні наслідки – характерні негативні соціальні або поведінкові наслідки;
- формування емоційної прив'язаності – досвід проживання поза родиною вчиняє згубний вплив на здатність дитини формувати стосунки протягом життя;
- мова та інтелект – слабка когнітивна діяльність та низькі показники IQ; затримка розвитку мовлення;
- розвиток мозку – спостерігається пригнічення розвитку мозкової активності особливо у дітей раннього віку.

Проживання дитини в безпечному сімейному середовищі, є головним і визначальним у розвитку та формуванні її особистості.

3. Дослідження міжнародного досвіду соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами свідчить, що в країнах із високим рівнем соціального захисту чітко декларується тенденція незворотного переходу від системи інституційного догляду до безперервного виховання в родині. Аналіз досвіду показує, що:

- у високорозвинених країнах, зокрема у США та Великобританії, не залишилося дитячих будинків у традиційному розумінні. Для дітей, які зазнали психологічних травм та потребують тимчасового або тривалого відокремлення від родини, створена можливість перебування у умовах, які наближені до сімейних, дуже розвинений «фостерінг»;

- практично у всіх пострадянських країнах зміни системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами викликають супротив працівників інтернатних закладів. Не зважаючи на це, процес відходу від виховання дітей поза родиною відбувається активно, опір традиційної системи виховання та утримання дітей, позбавлених батьківського піклування поступово долається;

- досвід США, Великої Британії, Австрії, Швейцарії, Польщі засвідчує збереження державних шкіл-інтернатів (дитячі будинки, притулки) як

спеціалізованих закладів для виховання дітей, які мають відхилення в поведінці, певні психологічні, фізичні проблеми. Умови утримання дітей в таких закладах мають враховувати потреби дітей та важливість створення умов, наближених до сімейних;

- стратегія деінституціалізації дітей-сиріт стала першочерговим завданням у реалізації державної політики соціального захисту дітей-сиріт у більшості країн, починаючи з другої половини XX ст. Кожна країна намагається адаптувати існуючий досвід до своїх реалій.

4. Аналіз стану національної системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами дає нам змогу констатувати наступні факти:

- в Україні досягнені значні успіхи у сфері соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинами. На ряду із формами влаштування дітей, що за різних причин розлучилися з родинами з'явилися послуги, які можуть запобігти вилученню дитини із біологічної сім'ї, підвищити виховний потенціал родини. Тож, соціальна підтримка дітей, що проживають поза біологічними родинами виражається двома чіткими векторами: робота з дітьми, що мають ризик розлучення з родинами і мають головну потребу у вигляді збереження власної родини та робота з дітьми, які мають відповідні юридичні статуси і потребують влаштування в альтернативні сімейні форми

- в нашій державі існують 4 форми сімейного влаштування дітей: усиновлення, опіка/піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Поряд із цим активно розвивається комплексна послуга з патронату над дитиною, малі групові будиночки та наставництво.

- не зважаючи на перераховані вище успіхи проблема в тривалому часі прийняття судових рішень, стосовно визначення статусу дітей набуває все більшої актуальності. Є велика необхідність в створенні більшої кількості сімей патронатних вихователів та розвитку системи послуг для дітей, що потребують

особливих освітніх чи виховних підходів через певні особливості свого розвитку.

5. За результатами проведеного дослідження нами були сформульовані методичні рекомендації щодо удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami, а саме:

- система соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami є багаторівневою. Її рівні є взаємопов'язаними і взаємопроникними. Перший – це рівень державної політики та законотворчого процесу. Другий, але – це рівень громади. Третій рівень – це безпосередні надавачі послуг: працівники центрів надання соціальних послуг, центрів соціальних служб, освітяни, психологи та ін. Працюючи на удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami лише на одному із рівнів – не можливо досягти позитивного результату. До даного питання треба застосовувати комплексний підхід;

- важливими кроками на рівні держави в процесі удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami є: приведення у відповідність законодавчої бази та усунення існуючих суперечностей; вирішення питання термінів прийняття судових рішень щодо визначення статусу дітей; чітке визначення відповідальності як посадових осіб, так і громадян за неналежну реалізацію прав і свобод дітей та допущених при цьому зловживань;

- на рівні громади задля удосконалення системи соціальної підтримки дітей, що проживають поза біологічними родинami на разі необхідно: укомплектувати систему соціального захисту населення громади кваліфікованими кадрами; вивчити потребу населення громади у соціальних послугах загалом та потребу дітей, що проживають поза біологічними родинami і сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах зокрема; створити

послуги на рівні громади, які будуть запобігати вилученню дітей із родин та будуть спрямовані на підвищення цінностей сімейного виховання;

- фахівцям, які працюють із даною категорією сімей потрібно: мати відповідну освіту; розуміти особливості і потреби дітей, що проживають поза біологічними родинami; знати і добросовісно виконувати свої професійні обов'язки; ретельно добирати форми і методи взаємодії з дітьми даної категорії.

Варто зауважити, що розглянуті в магістерській роботі положення не вичерпують багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання досліджуваної проблеми та усіх її аспектів.

Подальшої розробки потребують: форми, методи і засоби соціально-педагогічної, психологічної роботи з дітьми, які за різних причин не проживають у біологічних родинax; механізми ефективної міжвідомчої, міждисциплінарної чи міжсекторальної взаємодії щодо попередження явища соціального сирітства та прийняття рішень в найкращих інтересах дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акусок А. Соціалізація особистості як психолого-педагогічна проблема// Соціальна педагогіка: теорія та практика. – К.: 2005. – №1. – С.23-25.
2. Астоянц М.С. Дети-сироты: анализ жизненных практик в условиях интернатного учреждения // Социс. – 2006. – №3. – С. 54–63.
3. Алексеева Л.С. Социальная реабилитация подростков //Семья в России.-1995.- No 2.
4. Байярд Р.Т. Ваш беспокойный подросток. / Р.Т. Байярд- М.: Просвещение, 1991. - С.63.
5. Боулби Дж. Привязанность : пер. с англ. / общ. ред. и вступ. статья Г. В. Бурменской. М. : Гардарики, 2003. 477 с.
6. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.: навч. посіб. – К.: Логос. – 134с.
7. Берне Р. Развитие Я-концепции и воспитание. / Р. Берне -М.: 1986. - С.420.
8. Бандура А., Уолтерс Р. Принципы социального научения / Современная буржуазная социальная психология. – М., 1984. – С.55-60.
9. Бевз Г.М., Пеша І.В. Дитина в прийомній сім'ї: Нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша – К: Український ін-т соціальних досліджень. 2001. – 101 с.
10. Бернлер Г., Юнссон Л. Теория социально-психологической работы. – М.: РУ ВНИИМ, 1992. – 342 с.
11. Бессонова Т.І. Система психолого-педагогічного захисту соціально занедбаних дітей і підлітків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т.І. Бессонова ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. — К., 2006. — 21 с. — укр.

12. Бечки Ш. Молодежь и помощь несовершеннолетним в США. – М.: Институт молодежи, 1991.
13. Благодійні інституції України: сучасний стан та перспективи розвитку (за результатами соціологічного дослідження)/ Автори: О.В. Безпалько, Ю.М. Галустян, А.В. Гулевська-Черниш – К.:Книга плюс, 2008. – 120 с.
14. Вибрані питання соціальної педагогіки. Бланка Єржабкова – Дрогобич: Вимір, 2003. – 364 с.
15. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики. Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997.
16. Воскобойникова С.А. Нет чужих детей: раздумья о пробл. совр. сиротства: кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 175с.
17. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О.М.Балакірева, О.О.Яременко та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – Кн.1.-134с.
18. Волинець Л. С., Січкарь О. О. „Діти вулиці” в Україні. – К., 2004.
19. Вчимося жити самостійно : навч.-метод. посіб. / Ж. В. Петрочко та ін. К. : ДІПСМ, 2002. 203 с.
20. Герасимова Г. Проблемы обучения и воспитания в детских домах, школах-интернатах // Воспитание школьников. – 1988. - №6. – С.50-52.
21. Герасимова И.А. Социально-культурные подходы профилактики сиротства в Российском обществе // Вестник МГУ Культуры и искусств. – 2006. №3(часть1). – С.171-175.
22. Гордилов В. А., Гордилова О. А. Социальные технологии в контексте новой парадигмы социального познания // Социальные технологии: вопросы теории и практики. – Ростов-на-Дону, 2002.
23. Гордон Л.А. Социальная адаптация в современных условиях //Социологические исследования.- 1994.- NoNo 8, 9.

24. Гришина Е.Е., Чагин К.Г. Технология адресной социальной помощи «Самообеспечение»: руководство по внедрению для местных и региональных администраций. – М: Институт экономики города, 2008. – 96 с.
25. Громада, дружна для дітей та молоді : навч. посіб. для реалізації ініціативи на місцевому рівні в Україні. К., 2018. URL: <https://uni.cf/2CcwYu2> (дата звернення: 30.11.2020).
26. Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей : посіб. з найкращих практик. К. : Калита, 2009. 193 с.
27. Дети-сироты: консультирование и диагностика развития/ Под ред. Е.А.Стребелевой. М., 1998. 5. Забрамная С.Д. Методические рекомендации к пособию «Практический материал для проведения психолого-педагогического обследования детей» / С.Д.Забраманая, О.В.Боровик. – М., 2000. 6.
28. Дейна В.В. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2006. - №1. – С.33-37.
29. „Діти вулиці” в Україні: ситуаційний аналіз. – К.: Сфера, 2004. – 80 с.
30. Дорожня карта реформи: міцні сім'ї, захищені діти : метод. рек. щодо реформування системи захисту дітей на рівні району/об'єднаної територіальної громади / авт.-упоряд. : Г. Постолук та ін. К., 2018. 104 с. 2011. – 224 с.
31. Доуэлл М., Шадлоу С. Практика социальной работы: пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1997.
32. Дубинский С.А. Социальная работа в Германии- - М.: Государственная Академия сферы быта и социальных услуг, 1996.
33. Дудченко В. С. Инновационные технологии: Учеб.-метод. пособие. — М., 1996.-225 с.
34. Дятченко Л. Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами. — М.; Белгород, 2003.- 287 с.

35. Деінституціалізація. Міністерство соціальної політики України : вебсайт. URL: <https://bit.ly/3etmjZ0> (дата звернення: 30.11.2020).
36. Декларація прав дитини 20.11.1959 р., [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_384
37. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2002 року. – К., 2003.
38. Дети риска в странах Центральной и Восточной Европы – Флоренсия, ЮНИСЕФ, 1996.
39. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 465 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.11.2020).
40. Деякі питання здійснення патронату над дитиною : постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 р. № 148. URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF> (дата звернення: 30.11.2020).
41. Діти України в умовах перехідного періоду. Аналіз ситуації. – К., 1996. 12. Інформаційно-аналітична довідка стосовно політики Ради Європи у правах безпритульних дітей – Флоренсія, ЮНІСЕФ, 1997.
42. Ємельянова О.Я. Психолого-педагогічна реабілітація й адаптація дітей переселенців /О.Я.Ємельянова //Журнал прикладної психології. – 2004. N 1. С. 44-45.
43. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. /А.В. Захарова – М.: Минск,1993. – С.345.
44. Заяц О.В. Технология социальной работы. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2003. – 88 с.

45. Зарецкий В.К., Холмогорова А.Б., Дубровская М. О., Ослон В.Н. Пути решения проблемы сиротства в России. - М.: ООО «Вопросы психологии», 2002. - С. 208.
46. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях / В.Л.Зливков, С.О. Лукомська, О.В. Федан. – К.: Педагогічна думка, 2016. – 219 с.
47. Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: метод. посіб. / за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. – К. : Століття, 2008. – 224 с.
48. Загальна декларація прав людини – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
49. Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо перемішених осіб” від 20 жовтня 2014р. № 1706-VII - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
50. Иванов В. Н. Социальные технологии в современном мире. - М., 1996.- 354 с.
51. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації. Навч.-метод. комплекс /Автор.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та інш. / За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко — К.: Фенікс, 2007. - 528 с.
52. Інформаційно-довідкові матеріали щодо проведення парламентських слухань на тему “Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої). – Київ. – 2008.
53. Казаков А.П. Экономические и психологические проблемы семьи. — М., 1989.

54. Капська А.Й. Соціальна робота: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів / А.Й. Капська, НПУ ім. М.П. Драгоманова. - Київ : ЦУЛ, 2005. - 328 с.
55. Кальченко Л.В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Л.В. Кальченко ; Луган. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — Луганськ, 2009. — 20 с. — укр.
56. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч. посіб. / А. Й. Капська, І. В. Пеша. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
57. Кістяк Т.В. Тривожна дитина. Молодший шкільний вік. / Т.В. Кістяк – М.: Академія, 2008. - С.59.
58. Козлов А.А. Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы. – М.: Флинта, 1998.
59. Козубовський В.В. Соціальний захист неповнолітніх у Великій Британії (порівняльний аналіз). – Ужгород: УжНУ, 2004.- 129 с.
60. Карпачова Н. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2000.
61. Кон И. Социологическая психология. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО«МОДЭК», 1999.—560 с.
62. Корнюшина Р. В. Зарубежный опыт социальной работы. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2004. – 85 с.
63. Кубіцький С.О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах: Навч. посіб. – 3-те вид. доп. і перероб. – К.: Міленіум, 2015. – 300 с.

64. Кузнецова Л.П. Основные технологии социальной работы: Учебное пособие. – Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2002. – 92 с.
65. Косова Н.М., Гурина И.Н. Модель профилактики социального сиротства // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2007. - №2. – С.103-113.
66. Кияниця З. П., Петрович Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. : у 2 ч. : Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології. К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с. URL: <https://bit.ly/3gYjAc0> (дата звернення: 30.11.2020).
67. Кулачок Л.В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Л.В. Кулачок ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2003. — 19 с. — укр.
68. Керівні принципи ООН щодо альтернативного догляду за дітьми : резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/64/142. URL: <https://bit.ly/3ewcY2B> (дата звернення: 30.11.2020).
69. Комітет ООН з прав дитини. Заключні спостереження: Україна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/unicef_ukraine2011.pdf.
70. Конвенція про права дитини // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021
71. Конвенція про права дитини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. : ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. №789XII. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3eq2ySf> (дата звернення: 30.11.2020).
72. Лактіонова Г. М. Участь дітей у процесі прийняття рішень: сучасні підходи та стратегії. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. К. ; Житомир, 2004. С. 324–329.

73. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи. – К.: МАУП, 2002. – 136 с.
74. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 336 с.
75. Лебедева І. Актуальність профілактики безпритульності неповнолітніх у соціально-педагогічній теорії та практиці // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 1999. - № 2. – с. 33-38.
76. Лешанич Л. В. Упровадження позитивного досвіду Великобританії в законодавство України. Eurasian Academic Research Journal. 2016. № 1. С. 62–67.
77. Лешанич Л. Опыт применения фостерного воспитания в некоторых зарубежных странах. Legea Si Viata. 2014. № 1. С. 53–55.
78. Манохіна І.В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник / І.В. Манохіна. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. – 276 с.
79. Мудрик А. В. Социализация человека: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 304 с.
80. Марцеляк О. Омбудсмен з прав дитини: проблеми формування і розвитку у світі і в Україні / О. Марцеляк // Право України. – 2003. – № 10. – С. 44–48.
81. Методика соціальної діагностики взаємостосунків в суспільстві / Теорія і методика соціальної роботи. — М., 1994.
82. Методичні матеріали з питання реформування системи інституційного догляду та виховання дітей (на допомогу посадовим особам сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад, працівникам служб у справах дітей) /Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, місцевого

самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Уклад. Зеленько Л.Ф, Олифіренко Ю.І.: – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. – 43 с.

83. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/index.php.

84. Минкова Э.А. Особенности личности ребёнка, воспитывающегося вне семьи // Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения. – М., 1995. – Вып. 4.

85. Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур Міжнародно-правовий захист прав жінок і дітей у період кризових ситуацій: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Мохаммад Абдель Карім Мусса Аль-Нсур ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2002. — 20 с. — укр.

86. Мушинський, В. Неблагополучна сім'я як фактор дисгармонійного розвитку дитини [Текст] / В. Мушинський // Психолог. – 2005. – № 10. – С. 3–5.

87. Наша сім'я [Текст]: метод. рек. прийомним батькам / Н.М. Комарова (кер. авт. кол.) [та ін.]. – К.: УІСД, 1999. – 80 с.

88. Назуркина Л.И. Комплексная реабилитация детей и подростков — социальных сирот //Работник социальной службы. – 2002. - № 3. – С.39-44.

89. Ослон В. Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья. М. : Генезис, 2006. 368 с.

90. Основы социальной работы. Отв. ред. Павленок П.Д. - М.: ИНФРА-М.-2001.- 395 с.

91. Петрановская Л. Большая книга про вас и вашего ребенка. Москва : АСТ, 2017. 432 с.

92. Організація соціальної роботи з дітьми та молоддю, які опинились у СЖО. Практичний посібник для спеціалістів соціальної сфери. // Авт. кол.: С.С. Валько, Л.С. Лоріашвілі, М.С. Лоріашвілі, А.І. Павловський, Ю.А. Саранков, Я.М. Туреханов, Ю.М. Удовенко. – К.: ХХ, 2011. – 304 с.

93. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: навч. посіб. /І. Д. Зверєва, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський, Ж. В. Петрочко. – К. : Задруга,
94. Парамонов Є. О. Актуальні питання захисту прав дитини в Україні [Електронний ресурс]/Є.О. Парамонов. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/govermngmt/2012/194-182-7.pdf>.
95. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Основы теоретической психологии — М.: ИНФРА, 1998. — 528 с.
96. Повернення додому: реінтеграція дітей з альтернативних форм догляду: метод. рекомендації / О. А. Андрухович, Л. С. Волинець, Д. С. Касьянова, І. В. Щербак. — К.: 2020. — 96 с.
97. Право соціального забезпечення в Україні: підручник; за заг. ред. С. М. Прилипка, О. М. Ярошенка. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. — 434 с.
98. Психологічний словник / за ред.. В.І.Войтка. — К.: Вища школа, 1982. — 216с.
99. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату; О.А. Полянничко Суми: СумДПУ, 2012.
100. Попов С. Інноваційні підходи до проблем соціального сирітства // Соціальний захист. — 2008. - №1. — С.43-45.
101. Потопахіна О.М. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / О.М. Потопахіна ; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2008. — 20 с. — укр.
102. Прилипко С. М. Предмет права соціального забезпечення: дис....докт. юрид. наук: 12.00.05 / Національна академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2007. — 382 с.
103. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Дети без семьи. — М.: Педагогика, 1990. — 160 с.

104. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Психология сиротства. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
105. Профілактика негативних явищ в молодіжному середовищі. Інформаційно-методична збірка для спеціалістів соціальної роботи з дітьми та молоддю. – К.: КМЦССМ, 2003. – 93 с.
106. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3j2CiB2> (дата звернення: 30.11.2020).
107. План заходів з реалізації I етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. № 526-р. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/2ZsdT04> (дата звернення: 30.11.2020).
108. Про деякі питання діяльності об'єднаної територіальної громади щодо надання послуг із соціальної підтримки населенню : наказ Міністерства соціальної політики України від 21 червня 2017 р. № 1030. URL: http://ccc-tck.org.ua/storage/cso_cc/1.12.pdf (дата звернення: 30.11.2020).
109. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV : за станом на 8 серпня 2020 р. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#top> (дата звернення: 30.11.2020).
110. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. N 564 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.11.2020).

111. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. N 565 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text>.\ (дата звернення: 30.11.2020).

112. Про затвердження Примірного положення про малий груповий будинок: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. № 926 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 30.11.2020).

113. Про затвердження Програми підготовки до самостійного життя випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Наказ Міністерства соціальної політики України від 27.09.2018 № 1428

114. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР : за станом на 9 лютого 2017 р. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 30.11.2020).

115. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III : за станом на 3 липня 2020 р. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/3esFz8Y> (дата звернення: 30.11.2020).

116. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: <https://bit.ly/2OpSKgB> (дата звернення: 30.11.2020).

117. Про Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серп. 2011р. №812.- Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13859.html>.

118. Проведення досліджень з питань надання соціальних послуг дітям : аналітичний звіт за результатами дослідження / О. Балакірева та ін. Київ, 2016.

URL:<http://xn--q1aan.xn--j1amh/2-uncategorised/471-analitichnij-zvit-zarezultatami-doslidzhennya-provedennya-doslidzhen-z-pitan-nadannya-sotsialnikh-poslugdityam.htm> (дата звернення: 30.11.2020).

119. Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку : метод. посіб. / І. Братусь, Н. Кошечко, О. Нагула ; за заг. ред. І. Зверєвої. – К. : Кобза, 2004. – 160 с.

120. Романчук О. Сім'я, що зцілює. Основи терапевтичного батьківства дітей, що зазнали скривдження та емоційного занедбання. – Львів, «Колесо», 2011.

121. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. – К.: Основа – Принт, 2007. – 128 с.

122. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 листопада 2019 року URL: <https://bit.ly/2ZqgwPE> (дата звернення: 30.11.2020).

123. Семаго Н.Я. Теория и практика оценки психического развития ребенка. Дошкольный и младший школьный возраст / Н.Я.Семаго, М.М.Семаго. – СПб., 2005.

124. Семья Г.В. Основы социально-психологической защищённости детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей // Добро без границ: Сб. – Сыктывкар, 2002.

125. Сень Г. П. Теоретичні аспекти соціальної підтримки як фактора подолання стресу / Г. П. Сень // Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 2(39). – С. 30–34. 5. Бачмоль У. Экономическая теория и исследование операций; пер. с англ. / У. Бачмоль. – М.: Прогресс, 1965.

126. Сімейні групові наради як метод розв'язання конфліктних ситуацій: метод. матеріали для тренера / авт.-упоряд. Т. П. Авельцева [та ін.]; ред. І. Д. Зверєва. – К.: Науковий світ, 2003. – 68 с.

127. Социальная педагогика: Курс лекций /Под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
128. Соціальна педагогіка [Текст]: мала енцикл. / за заг. ред. І.Д. Звереві. – К.: Центр навч. л-ри, 2008. – 336 с.
129. Соціальна педагогіка: теорія і технології [Текст]: підручник / за ред. І.Д. Звереві. – К.: Центр навч. л-ри, 2006. – 316 с.
131. Соціальна педагогіка: Навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. – К., 2000. – 264 с.
132. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. – К.: КМ Академія, 2000. – 236 с.
133. Соціальна політика щодо сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Збірка: - К.: ГРЦСССДМ, 2008 р. – 98 ст.
134. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2003. – 233 с.
135. Соціальна робота з людьми з особливими потребами [Текст]: метод. матеріали для тренера / упоряд. О. В. Безпалько [та ін.]; під заг. ред. І.Д. Звереві. – К.: Наук. світ, 2002. – 55 с.
136. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С. Волинець, Н.М. Комарова та ін. – К.: Видавництво, - 2002р.
137. Соціальний захист дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Український інститут соціальних досліджень. – К. : [б. в.], 2000. - 256 с.
138. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко Суми: СумДПУ, 2002.

139. Сімейний кодекс України : за станом на 3 липня 2020 р.
Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL:
<https://bit.ly/3frM5yr> (дата звернення: 30.11.2020).
140. Танчин І.З. Соціологія. Навчальний посібник. — К.: Знання, 2008.- 351 с.
141. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / За ред. А.Й. Капської. — К., 2000. — 372 с.
142. УДК 35.072.3 : 331.5 М. В. Кравченко, д. держ. упр., професор, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики Національної академії державного управління при Президентові України К. С. Міщенко, к. держ. упр., доцент кафедри публічного управління та адміністрування Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України Державне управління: удосконалення та розвиток № 3, 2017
143. Феннел М. Як підвищити самооцінку. — / М. Феннел -М.: АСТ, 2005. - С.13.
144. Ченбай І. В. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. - поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. В. Ченбай ; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". — Переяслав-Хмельниць., 2010. — 20 с. — укр.
145. Шахманова А.Ш. Воспитание детей-сирот дошкольного возраста: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. С.А. Козловой. — М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 192 с.
146. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот : учеб. пос. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 628 с.
147. Шипицына Л.М. Психология детей-сирот / Л.М.Шипицына. — СПб., 2003. 2. Работа психолога в начальной школе / [Битянова М.Р., Азарова Т.В., Афанасьева Е.И., Васильева Н.Л]. — М.: Изд-во «Совершенство», 1998. — 352 с.

3. Семенович А.В. Введение в нейропсихологию детского возраста: Учебное пособие / А.В.Семенович. – М.: Генезис, 2005. – 319с.

148. Щелованов Н.М. Вопросы материнства и младенчества. – М., 1938. – 164 с.

149. Эриксон Э. Детство и общество : пер. с англ. СПб. : Летний сад, 2000. 416 с.

150. Янченко Т.В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.В. Янченко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 20 с. — укр.

ДОДАТКИ

Додаток А

ГРА «СКАРБНИЧКА ДОСЯГНЕНЬ»

Дану гру можна використовувати спочатку для підняття самооцінки дитини в цілому, а потім для підвищення віри в свої сили в будь-якій конкретній справі. Це дуже гарна гра, яка повинна перерости в звичку бачити і цінувати свої маленькі перемоги кожен день. Ви дійсно зможете досягти такої, здавалося б, глобальної мети, якщо будете систематично використовувати цей ігровий прийом. Надалі можна буде замінити його усним обговоренням своїх щоденних досягнень.

Отже, візьміть будь-яку картонну коробку або банку і разом з дитиною оформіть її так, як їй хотілося б, щоб виглядала скарбничка її головних цінностей – маленьких і великих власних успіхів у житті. Можливо, на поверхні цієї скарбнички з'являться малюнки, що відображають предмети, які якимось пов'язані з поняттям “успіх”, або це будуть просто симпатичні візерунки. Залиште вибір за дитиною.

Окремо приготуйте невеликі листочки паперу.

А тепер введіть правило: коли дитина повертається додому, вона обов'язково повинна згадати і написати на листочку про успіх, якого вона досягла за день. Наприклад, “Добре прочитала вірш біля дошки”, “Намалювала відмінний малюнок на тему” Осінь “,” Зробила подарунок бабусі, який їй дуже сподобався”, “Змогла написати контрольну з математики на “п'ять” та багато інших”. Ці записи кладуться в скарбничку досягнень.

Важливо, щоб навіть у найбільш несприятливий день дитина змогла знайти щось, що їй вдалося. Така скарбничка з часом сама по собі наповнює дітей гордістю і більшою впевненістю в свої сили, особливо якщо батьки та інші члени сім'ї ставляться до її маленьких перемог з повагою.

До цієї скарбнички можна звертатися, коли дитині здається, що вона зустрілась з непереборними для неї труднощами, або в періоди, коли вона критикує сама себе. У такі періоди корисно згадати, що у вашої дитини є досвід подолання труднощів і досягнення успіху. Це допоможе їй налаштуватися на позитивний лад.

ГРА «ЗІРКА КВАРТИРИ № 10»

Ця гра на підвищення самооцінки хоча і спрямована на допомогу дитині, але призначена, скоріше, для дорослих. Саме вони повинні підкріпити самооцінку дитини, показати їй самій все краще, що в ній є.

Інструкція для батьків. Створіть у вашій квартирі невеликий стенд, присвячений дитині. Обговоріть час його використання, припустимо тиждень або два. На цей період ваша дитина стане “зіркою вашої квартири”, так як всі інші члени сім’ї будуть стежити за її успіхами, відзначати її позитивні сторони. У центрі стенду помістіть фотографію дитини. Поруч приклейте пелюстки, на яких будете робити записи (можна виготовити і варіант простіше, він більше сподобається учням середнього шкільного віку – у вигляді паркану, на якому всі пишуть що хочуть і в будь-якому його місці).

Протягом зазначеного часу на цьому стенді повинні з’являтися написи, зроблені членами сім’ї, які стосуються як постійних характеристик дитини, які вони цінують, так і тих її досягнень і добрих справ, які вони помітили за поточний день. При бажанні дитина і сама може додати замітку про себе.

Примітка 1. Якщо дітей у вашій родині кілька, то, звичайно, потрібно створити такий же “зірковий” стенд і для інших, але використовувати їх потрібно по черзі – “зірка вашої квартири” повинна відчувати свою винятковість і унікальність протягом відведеного їй часу, отримати сповна обсяг уваги близьких, хоча б у грі не розділяючи його з братами і сестрами. Після закінчення терміну дії стенду його віддають на пам’ять самій дитині, а та, якщо хоче, може розмістити його у себе в кімнаті.

Примітка 2. Номер має співпадати з номер реальної квартири

Додаток В**ВПРАВА «ПОСИЛЕНЕ БОМБАРДУВАННЯ»**

Мета: сфокусувати увагу на позитивних якостях і сильних сторонах особистості.

Дану вправу можна виконувати як в групі, так і разом з психологом на індивідуальній консультації.

Матеріали: на листку А4 намалювані 2 кола (один в одному), олівець.

Завдання: у внутрішньому колі написати 10 своїх позитивних якостей чи сильних сторін. А потім у зовнішньому написати ті якості, які б могли додати оточуючі вас люди (рідні близькі, друзі). Або, у випадку групової роботи, якості зовнішнього кола дописують члени групи чи підгрупи.

Дана вправа дозволяє працювати з самооцінкою. Вона може допомогти переглянути відносини із значимими людьми та усвідомити багато чого нового.

25 ФРАЗ, ЯКІ ДОПОМОЖУТЬ ПІДНЯТИ САМООЦІНКУ У ДИТИНИ І ЗБІЛЬШИТИ ЇЇ ВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ

1. "Ти зможеш!"

Наші слова як батьків стають внутрішньою мовою у головах дітей. Ми знаємо, що наші діти дуже багато на що здатні – тож нехай ваші слова допоможуть їм у це повірити. Уникайте казати: "Ти можеш поранитись/наробити собі біди" чи "Не провалися". Наш тон і слова мають випромінювати впевненість.

2. "Це було сміливо"

Іноді деякі речі ми повинні казати вголос. Це означає, що ми даємо дітям знати, що помітили їхню хоробрість. Коли ми це помічаємо – малюки теж це усвідомлюють.

3. "Ти усе зробиш"

Ви знаєте, що у дітей є навички і вміння у певній сфері/сферах, тому ваша підтримка дасть їм додаткові сили, щоб досягти успіху.

4. "Я вірю в тебе"

Як батьки, ми повинні вірити у здібності своїх дітей. Коли ви відкрито кажете, що вірите в дитину, ви надихаєте її.

5. "Ти можеш зробити важкі речі"

Цю фразу слід казати, коли якісь перешкоди здаються дитині нездоланими. Вона каже дітям те, що їм потрібно почути – усвідомлення, що це важка робота і що вони зможуть її здолати.

6. "Незалежно від результату, я люблю тебе"

Нашим дітям потрібно чути слова, які випромінюють любов, яка не має умов. Це означає запевнювати їх у нашій любові незалежно від результату.

7. "Давай спробуємо зробити це разом"

Іноді нам усім потрібна рука допомоги і впевненість, що нам допоможуть, коли це буде потрібно.

8. "Як ти це зробиш?"

Питайте. Коли бачите, що дитина робить щось складне, кажіть: "Як ти це все зробиш? А ти зможеш зробити це ще раз?".

9. "Це звучить круто! Можеш розказати більше?".

Зробіть ще один крок вперед – попросіть дитину розвивати свою думку. І ви почуєте гордість в їхньому голосі, коли вони пояснюють.

10. "Як я можу допомогти?"

Коли дитина застрягла, не бійтеся запропонувати їй свою підтримку. Хай вона знає, що може скористатись вашою допомогою будь-коли.

11. "Зроби так добре, як тільки можеш"

Ми ніколи не зможемо виграти усе, зробити усе чи бути усюди. Але ми можемо дуже старатися. Тож навчімо цьому своїх дітей.

12. "Я знаю, що це важко, але я бачила, як ти робив це раніше".

Хай діти мають докази того, що вони раніше уже були успішними. Це дасть їм впевненість, що вони зможуть зробити це знову.

13. "З тебе досить"

Байдуже, який результат – вони мають знати, що їм достатньо і вони можуть зупинитися у точці, де є зараз.

14. "Я пишаюся тобою"

Цієї фрази для вашої дитини ніколи не буде замало.

15. "Навіть коли ми розгублені, все одно любимо один одного"

Почуття розгубленості, злості чи безнадії – це людські емоції, вони нормальні. Ця фраза пояснює дитині, що незважаючи на ці сильні почуття, ми все одно на їхньому боці і любимо їх просто так.

16. "Цікаво, що станеться, якщо..."

Спробуйте викликати цікавість і новий спосіб мислення, цікавлячись можливостями.

17. "Чи ви знаєте, що означає слово "галактика"?"

Діти люблять вчити нові слова. Допоможіть їм у цьому.

18. "Хочеш послухати історію?"

Діліться історіями з дітьми. Розповідайте про часи, коли ви долали перешкоди, досягали своїх цілей і досягали нових вершин.

19. "Ви хочете спробувати щось божевільне?"

Давайте дітям челенджі, які, як малюки думають, їм не по зубах. Вони можуть здивувати і вас, і себе.

20. "Іноді нові речі можуть лякати, але вони також можуть захоплювати"

Діти схильні чіплятися за людей і середовища, які їм знайомі. Але якщо ми підкреслюємо, якими цікавими і веселими можуть бути нові досвіди, ми заохочуємо в малюках впевненість вийти з зони комфорту.

21. "Я знаю, що ти робив усе, що міг. Я пишаюся твоїми зусиллями"

Коли ми бачимо, що діти працюють на повну, ми маємо визнати ці зусилля перед ними. Зрештою, життя – це мандрівка, а не марафон.

22. "Я бачу, тобі це цікаво. Давай дізнаємось більше"

Заохочуйте цікавість і допитливість у дітей будь-якого віку. Вони будуть більш схильні шукати нову інформацію і вивчати щось впевнено.

23. "Іноді ми помиляємось, але так ми вчимося"

Наше зростання наповнене каменями спотикання і досвідом навчання. Коли ми виховуємо дітей, не соромлячи їх, допомагаємо дітям використовувати свої помилки як уроки.

24. "Який виклик ти поставиш собі сьогодні?"

Почніть говорити про зростання, зміни і страх перед ризиками. З кожним завершеним викликом самооцінка дитини ростиме.

25. "Повторюй за мною: "Я можу це зробити"

Позитивні запевнення мають велику силу. Вони можуть переробити мозок. Коли ми вчимо дітей використовувати позитивні запевнення з раннього віку, вони матимуть з них користь навіть коли виростуть.

15 НАЙБІЛЬШ ДІЄВИХ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ, ЯКІ ДОПОМОЖУТЬ СФОРМУВАТИ У ДИТИНИ АДЕКВАТНУ САМООЦІНКУ

1. Правильно хвалити. Це значить хвалити не просто одним словом, а описувати те, що ви бачите і бажано через призму власних почуттів. Наприклад, фраза «Мені подобається як ти намалював цього слоника – в нього такий довгий хобот, і великі вушка, як у справжнього...» суттєво відрізняється від фраз «Молодець!» чи «Гарно намальовано!» тим, що в першому випадку ви показуєте своє відношення до роботи дитини, за допомогою якого дитина більше про себе дізнається, а в другому випадку ви просто констатуєте факт. Хваліть дитину не лише наодинці, а і в присутності інших членів сім'ї. Краще хвалити за зусилля, а не за результат, наприклад, «Тобі, мабуть, було не просто дати погратися своєю новою машинкою. Це було дуже щедро з твого боку».

2. Визнавати право власності дитини та питати дозволу, якщо берете її речі. Якщо ви хочете, щоб дитина вас поважала, не брала речі важливі для вас, не спитавши, то виховуйте цю рису своїм же прикладом. Таким чином ви демонструєте повагу до доньки чи сина і визнаєте право на власний простір, що позитивно впливає на самооцінку.

3. Давати вибір і можливість брати на себе відповідальність. Якщо ви даєте можливість малечі обирати, то визнаєте її право на власну думку, що безумовно формує самооцінку. Хоча дитина і потребує контролю, встановленню меж, але ще більше їй треба життєвий простір, де можна навчитися керувати власними бажаннями і потребами.

4. Привчати до самостійності. Коли ви надаєте дитині все більше справ робити самостійно, то показуєте, що сприймаєте її як особистість, яка сама ладна впоратись. Ви демонструєте їй свою впевненість. А якщо у дитини ще й вийшло зробити щось без допомоги дорослого, похвала, яка слідує після цього,

ще раз доведе, що дитина справді варта багато чого. Рекомендації, щодо того, як привчити дитину до самостійності читайте тут.

5. Питайте пораду. Якщо значимий дорослий, який сприймається дитиною всезнаючим і всемогутнім питає у неї пораду, яка стосується його самого, наприклад, «Яку ручку обрати?» чи сім'ї взагалі «До бабусі поїдемо в п'ятницю чи суботу?», то власна значимість у малечі збільшується в рази.

6. Говоріть про почуття. Відома психолог В. Оклендер сказала: «Емоції дитини формують саму її суть, саме її існування. Коли її почуття не мають цінності, вона сама не має цінності». Отже, коли ми говоримо про свої почуття і вчимо дитину говорити про свої, вона відчуває себе прийнятою нами і є безумовно психічно здоровішою, адже негативі почуття не наколюються.

7. Будьте чесними. Є багато ситуацій, коли ми розуміємо, що сказавши дитині правду, істерики не уникнути. Саме тому, батьки часто брешуть, і надають не зовсім здоровий приклад побудови стосунків з оточуючими. Якщо негативні емоції є, то краще, щоб дитина їх виразила одразу, оскільки, дізнавшись правду, крім того, що істерика буде сильнішою, ви ще можете втратити довіру. Згодом дитина розуміє, що батьки, говорячи правду сприймають її, як особистість, з якою можна багато чого обговорити, а не ховатися на неправдивими реченнями. Це безумовно впливає на самооцінку малечі.

8. Давайте можливість дитині експериментувати, задовольняти свою потребу в пізнанні світу, в цікавості. Безкінечні «ні» та «неможна» лише демонструють дитині, що вона багато чого в світі не варта, а тому краще і не пробувати.

9. Сприймайте дитину всерйоз і рахуйтеся з її бажаннями і потребами. Адже дитина сама знає, коли вона голодна чи коли їй холодно.

10. Адекватно реагуйте на невдачу. Намагайтеся ніколи не сварити дитину, якщо в неї щось не вийшло, не пригадувати свої настанови типу “я ж

казала, не треба лізти”, “чому ти мене не послухав?”, не нав’язувати малечі почуття провини типу “про що ти думав?”, “тепер ти не зможеш грати іграшкою, ти її зламав”. Ви звичайно можете допомогти дитині зрозуміти причини через які щось не вийшло, але не дорікайте. І найголовніше – акцентуйте увагу не на невдачі, яка трапилась, а на способі виходу з неї.

11. Не порівнюйте дитину ні з ким. Так ви можете принизити значимість малюка, особливо, якщо він виявляється в гіршому світлі. Порівняння може бути корисним лише в одному випадку – коли ви пригадуєте дитині її власні щаблі, де вона чогось досягла чи не досягла.

12. Не принижуйте, не вдавайтесь до фізичного і психічного насилля, не ображайте та не висміюйте. Все це шлях до формування заниженої самооцінки дитини.

13. Ніколи не критикуйте особистість, а якщо дитина і вчинила не зовсім добре, то звертайте увагу лише на дії. Тобто замість фрази «ти – лінивий», можна сказати «ти лінишся зробити...». Робіть лише конкретні зауваження, не починаючи фрази типу «ти завжди...», «ти ніколи...».

14. Проявляйте свою любов всіма доступними вам способами.

15. Будьте для дитини гарним прикладом. Достатньо висока думка про себе, впевненість с своїх силах, дії відповідно до власних інтересів – все це аж ніяк не зашкодить дитячій самооцінці.

ВПРАВА «МАСКИ»

Мета: самовираження, розвиток самосвідомості, робота з різними емоціями і станами.

Устаткування й матеріали: 6—8 трафаретів масок, фарби, пензлики, баночка для води.

Інструкція та порядок виконання: психолог пропонує дитині намалювати на заготовлених трафаретах масок ті емоції, які вона найчастіше переживає. Дитина розфарбовує маску, спираючись на свої відчуття. Це може бути маска клоуна, веселого або злого, або маска, просто розфарбована в різні кольори, малюнками тощо. Після того, як дитина зобразить на масках емоції, їй пропонують розповісти історію про кожну маску.

Питання для обговорення: «У яких ситуаціях ти відчував такі емоції, як у маски? Які почуття тобі найбільш комфортні? Що потрібно, щоб відчувати такі емоції?»

Додаток Ж**ДІАГНОСТИЧНО-ТЕРАПЕВТИЧНА КАЗКА «ПТАШЕНЯТА»**

Перевірити ставлення дитини-дошкільника до розлучення з батьками, можна, розповівши їй казку «Пташенята» . І справа тут не лише в тому до кого більш прихильна дитина, а в ресурсі, який має малеча, щоб пережити травму.

У гніздечку на дереві сплять пташки: тато, мама і маленьке пташеня. Раптом налетів сильний вітер, гілка зламалася, і гніздечко впало вниз. Всі опинилися на землі. Тато полетів і сів на одну гілку, мама сіла на іншу. Що робити пташеняті?

Уважно вислухайте відповіді дитини.

Найчастіше діти говорять так: “Пташеня теж летить і сідає на яку-небудь гілку”, “Полетить до мами, тому що воно налякане”, “Полетить до тата, бо він сильніший”, “Залишиться на землі, тому що він не вміє літати, але буде кликати на допомогу, і тато (або мама) прилетить і забере його “.

Ознаками прихованої тривожності дитини є відповіді, подібні наступним: “Пташеня не вміє літати, тому залишиться на землі”, “Спробує летіти, але не зуміє”, “Помре від голоду (або від дощу, холоду і т. Д.)”, “Про нього всі забудуть, і хто-небудь на нього наступить”.

Як і будь-яку терапевтичну казку, її сюжет можна намалювати, програти чи обговорити.

МЕТОДИКА «КНИГА ЖИТТЯ»

Мета: усвідомлення дитиною цілісної картини свого життя. «Книга життя», створена дитиною разом із фахівцем, містить ключову інформацію про її минуле. Вона допомагає дитині зрозуміти й примиритися з тим, що з нею сталося: чому, коли і як їй довелося розлучитися з батьками і що відбулося далі. Книга також допомагає дитині розвинути сильне почуття ідентичності, оскільки вона містить важливі дані про її розвиток та життєвий досвід (коли дитина вперше пішла, сказала перше слово, які її улюблені страви та ігри; опис особливих для дитини подій чи спогадів). Зазвичай це батьківські спогади, і саме батьки розповідають про це дитині, коли вона виростає. Надзвичайно важливо допомогти цим дітям реконструювати історію власного життя. «Книга життя» допоможе дитині зрозуміти та психологічно прийняти події, що відбулися чи відбуваються (чому, коли та де їх розлучили з біологічними батьками, що сталося потім). Після вилучення із сім'ї дитина фактично позбавляється права «суспільно схвалено» говорити про своє минуле. Також для психолога або соціального працівника, який супроводжує сім'ю, спільна робота над «Книгою життя» надає можливість проаналізувати життєвий досвід, причини, чому дитина потрапила до інтернатного закладу.

МЕТОДИКА «ГЕНОГРАМА»

Генограма в психологічній роботі може виконувати кілька функцій:

1. Бути інструментом психологічної роботи.
2. Становити графічну форму сімейного родоводу, на якій особливим чином за допомогою символів записується інформація про членів сім'ї принаймні в трьох поколіннях.

3. Бути інструментом збору інформації про сім'ю. Розмова зазвичай починається з того, що для дитини важливо знати свою сімейну історію, бо це допомагає їй відчувати себе впевненіше, спокійніше, налаштуватися на навчання, і тут без допомоги батьків нам не обійтися.

Це надає батькам відчуття значущості. При складанні генограми не потрібно заглиблюватися в драматичні моменти сімейної історії, вона має допомогти знайти ресурс. Батьки, як правило, не люблять тести, бо бояться оцінки, але генограму вони не сприймають як діагностичний інструмент. Вона дуже зручна для безпечної психологічної роботи з батьками, повертає їх у дитячу позицію, а з неї знову в батьківську. У процесі складання генограми клієнтів не оцінюють як батьків, а надають підтримку, бо ця робота важлива як для дитини, так і для них самих. Можна задавати невеликі «домашні завдання», просити дізнатися в родичів те, чого вони не знають про свої сімейні історії.

МЕТОДИКА «ЛІНІЯ ЖИТТЯ РОДИНИ»

Вона допомагає в зборі інформації про сімейну історію й розробці робочих гіпотез. Робочий матеріал — це аркуш паперу з горизонтальною лінією.

Інструкція: викладати життя своєї сім'ї можна по-різному. Дехто робить це в хронологічному порядку, розповідаючи про своє життя рік за роком; інші вважають за краще починати з того моменту, який з якихось причин є для них значущим. Психолог каже: «Я прошу вас зараз коротко описати основні події життя вашої родини. Спочатку накидати загальний план основних подій у хронологічному порядку, а потім детально зупинитися на тому, що найбільше вас приваблює».

У процесі розповіді психолог або сам клієнт зазначає на лінії життя виділені події. Події сімейної історії можуть виникати в розповіді одного з батьків або у відповідях на питання психолога. «Лінію життя» можна об'єднувати з проведенням соціограми або генограми. Це дає змогу побачити зміни, що відбуваються в сімейній історії. При роботі з «Лінією життя» можна виділити окремі етапи в житті батьків, наприклад більш точно розпитати про те, що пов'язано з життям дитини.

На відрізок можна позначити в хронологічному порядку події від моменту вагітності цієї дитиною і до сьогодні. Таким чином, ми побачимо й кризові моменти життя сім'ї, і її сильні сторони, і подивимося, як усі події співвідносяться з життям дитини. У процесі роботи психолог ставить питання: «З чим вийшло впоратися самотійно? З чим ні? Хто допомагав? Чого не вистачило, щоб впоратися з ситуацією? Як би хотілося ситуацію змінити?» Цю психологічну роботу краще проводити не за одну, а кілька зустрічей.

Коли психолог працює за цією методикою, то може зрозуміти, чи є місце дитині в сімейній системі. Можна поговорити про те, якого ресурсу, якої

підтримки не вистачило, щоб зберегти дитину в сім'ї. Часто це відсутність або недостатність батьківського досвіду. Протягом усієї психологічної роботи знаходимо з батьками «вузькі місця», які треба наповнювати знаннями, емоціями, ресурсами.

ВПРАВА «БАТЬКІВСЬКІ УСТАНОВКИ»

Хід вправи: батькам пропонується список з негативними установками, які іноді батьки дають своїй дитині, наприклад: «Не бігай!», «Не стрибай!», «Не стій!», «Не стукай!», «Не заважай!», «Не плутайся під ногами!», «Не реви!» тощо... Батькам ставлять питання:

«Які наслідки можуть спричинити подібні установки?» Потім батьки додають до цього списку ті установки, які чули в дитинстві від своїх батьків. Далі їм пропонують змінити негативну установку на позитивну. У кінці вправи можна попросити батьків у вигляді домашнього завдання попрацювати за такою ж схемою з установками, які вони транслюють власним дітям.

МЕТОДИКА «МАЛЮНОК МОЄЇ СІМ'Ї»

Мета: вивчення очікувань дитини від повернення в сім'ю.

Інструкція: дитині пропонують намалювати малюнок своєї сім'ї. Тема будинку посідає центральне місце в сімейних уявленнях дитини. Символічне значення будинку досить різноманітне. Будинок — це і будівля, споруда, де проживають люди, і місце, де можна сховатися від небезпек. Значення слова «будинок» близьке за змістом до поняття «сім'я» — місце, де тебе люблять, піклуються і чекають. Будинок може символізувати місце малої батьківщини, там, де твоє коріння, де жили твої предки. А також будинок — це місце в душі, де людина зберігає свою любов і прихильність, місце цілісності людини. Будинок слугує метафорою захисту. Образ будинку є одним з найбільш ресурсних образів. Саме тому робота з образом будинку посідає вагомe місце в межах арттерапевтичних занять із соціально-психологічної адаптації.

МЕТОДИКА «СПАДЩИНА»

Мета: формування адекватних уявлень про свою біологічну сім'ю, виявлення сильних і слабких сторін свого роду, інтеграція сімейного досвіду для адаптації в сім'ї.

Інструкція: розділити аркуш паперу формату А4 на чотири частини. У кожній частині написати або позначити символами те, що дитина отримала в спадок 1) від прадідів; 2) від мами; 3) від тата; 4) те, що вона взяла б із собою. Вивчення уявлень дитини про сім'ю, її очікування, пов'язані із сім'єю, її роль і місце в цій системі відносин.